

Homályba vetett fénycsóva

ERDÉLYI ZSUZSANNA 100

emlékkötet

Homályba vetett fénycsóva

ERDÉLYI ZSUZSANNA 100

emlékkötet

A kiadvány megjelenését támogatta:

Szerkesztő: Szerényi Béla

A borítón Arma Christi, azaz Krisztus fegyvereinek egyetlen fából kifaragott paraszt-polgári ábrázolása a 19. század végéről. Harangozó Imre gyűjtése

© Zenei Anyanyelv Alapítvány, 2021

ISBN 978-615-82007-1-4

Kiadja: Zenei Anyanyelv Alapítvány, 1036 Budapest, Mókus utca 20.

Felelős kiadó: Sáringer Kálmán

ERDÉLYI ZSUZSANNA 100

Erdélyi Zsuzsanna portré, 1948.

Dávid Katalin

ÉVEZREDEK BOLDOGSÁGKERESŐINEK ŐRZŐJE

2015

Amiért szólok, arra okot ad a barátság, okot ad kortárs-voltom, de úgy döntöttem, hogy inkább imádkozó öregasszonyait képviselve állok most itt Erdélyi Zsuzsa mellett, akit én, munkásságát tekintve, „az emberiség lelkének régészeként” neveztem. Ezt azért kapta tőlem, mert az általa összegyűjtött sok népi ima, hiába keresztény, visszavezet elképesztő távolságába a múltnak, talán addig az időig, amikor Isten megteremtette az embert, saját képmására. Igen, a kezdetek hitéig és tudásáig vezetnek vissza a szavak, amikre ő talált rá calabriai olaszoknál, évszázadok óta Szicíliában élő albánoknál, Gyergyó havasaiban, magyaroknál, székelyeknél, románoknál, szlávoknál, németeknél. És mindenütt ugyanazok a fájdalmak, boldogságkeresések, vágyak. Imák, amiket a föld évezredek óta küld az ég felé. Akik úgy, mint én, a szimbólumok eredetével foglalkoznak, tudják, hogy a szimbólumok egykorúak magával az emberrel, akkor születtek, amikor az embert gyermekévé minősítette a Teremtő. Változtak számtalanszor az interpretációk, változott a képi megjelenés, de az az isteni Jópásztor, mindegy hogyan nevezték, ott vigyázott már a barlang kapujában mindenre, ami a léthez akkor kellett. Őrizte az embert, védelmet nyújtott az a kis amulett, talán nem több, mint egy kis kifúrt csont, hitük szerint védte azt, amire az embernek ott és akkor szüksége volt biztonságához, boldogságához. Ez a kutatásunk tárgya, mikor, milyen formában jelenik meg egy-egy szimbólum. És ha valamelyik tudomány segítségével rátalálunk egy sok százezer év előtti jelképre, boldogok vagyunk, de tudjuk, hogy az eredethez még nagyon messzire kellene visszamennünk, tudjuk, hogy egy történeti darabot, de nem a szimbólum születését találtuk meg. És amikor megjelent Zsuzsa könyve, a *Hegyet hágék...*, beleolvastam és ámulva éltem át azt a csodát, hogy Zsuzsa öregasszonyai az emberi lélek születésétől kezdődően őriztek meg egy hihetetlen tudást: a szimbólumok születésének pillanatát, azt, hogy a jelkép emberségünk attribútuma, ami archetípusként él velünk. Olvasva a *Hegyet hágék* imáit, átéljük a jelképalakítás velünk született kényszerét. Döbbenetes bizonyosságai az emberi lélek Istenhez kötöttségének. Talán bizonyosságai annak, hogy teremtésünk pillanatában egy alapvető kinyilatkoztatást kaptunk, amely az ember világának megváltását beleírta már akkor az emberi lélekbe, amikor a történelem még nem ért el az Isten megtestesülése nagyszerű pillanatához. Zsuzsa öregasszonyai már be tudták helyettesíteni a neveket és az eseményeket, de az ezekre várakozás szakralitása, a várakozás idejének szenvedései, az Isten ideérkezésére várakozásunk, rászorultságunk a megváltás történelmi beteljesedésére, az Őt nélkülöző időnek talán évmilliói ott vannak a Zsuzsától

megismert imákban, amelyekre ő talált rá, és feltárta egyetemességét, megértette az emberi történelmet átölelő teljességét. A lélek mélyéről emelte ki az időtlenséget. Hozzá hasonlóan ezt nem tette addig senki. És ha úgy igaz, ahogy Jung mondja, hogy az archetípusok Isten munkaeszközei, akkor az én Zsuzsám ezeknek a szent munkaeszközöknek születéséhez vezetett bennünket. Amikor ezt közöltem vele, azt mondta, hogy ilyent ne mondjak róla. Mert tudta, hogy ezzel a bölcsészettudományok történetének legnagyobbjai közé emeltem őt, aki még kandidátus sem lehetett itthon. Azért emeltem oda, mert oda tartozik.

Egyetlen gondolatot még, amely nagyon is méltó ahhoz, hogy Zsuzsához kapcsoljuk, hogy róla szólva megidézzük. A mögöttünk lévő Makovecz-ravatalozóról van szó. Mindannyian jól ismerjük ikonográfiáját. A földem egy lefelé forduló emberi csontváz, közepén végigfut a gerinc, és belőle indulnak a bordák. Ezek boltozatot alakítanak, és alájuk kerül a koporsó. Mikor megépült, a külföldi, Makoveczre figyelő, munkásságát tisztelő szakirodalomban azonnal megjelentek az értékelések, és az a megállapítás, hogy a halott valójában a szív helyét foglalja el. Máté fiam megkérdezte erről Imrét magát, aki nagyon lényeges választ adott. „Az nem a szív helye – mondta –, hanem a léleké.” Így fejezi ki a ravatalozó, ez a csodálatos tér, hogy nem pusztulás a halál, hogy aki kilép a mi életünkből, a lélek teljességével marad közöttünk. De még valami üzenete van számunkra. A fölénk boruló mennyezet, ez a lefelé tekintő emberi váz egy örökre megmaradó hatalmas fává érett, mintha általa az életfa ölelne magához, hogy vigasztaljon az örökkévalóság megidézésével. Ő a mesék égig érő fája, a világfa, a föld szívéből nő ki, és felmagasodik a mennyekig. Hordozója az ember legszentebb vágyának, hogy létezik erő, amely összeköti a földet és az eget, az élő és a meghaltakat. Zsuzsa imáiban sokszorosan ott él ez a fa, mert az imát mondók a Golgota keresztfájában ráismertek az örök életet biztosító paradicsomi életfára. Drága Zsuzsa, Isten áldása rajtad. Ne szűnj meg ezt az áldást közvetíteni továbbra is gyermekeidre és ránk.

HÁROM VASSZÖG

Az Úrjézus töviskoronája
Lögyön e ház ajtaja,
Három vasszög
Lögyön a kilencse, zárja,
Hogy a Sátán képe ne gyűhessen be rajta,
Az Úrjézus szent keresztfája,
Lögyön e ház teteje,
Négy sarkára álljon a négy evangélista,
Szűz Mária lögyön e ház őrzője,
Az Úrjézus szencséges szent szíve bízom benned.

*Kecskemét, 1970, aug. 21–25. – Népzenei Találkozó.
Tóth Ferencné Máté Mária, 1903.*

Erdélyi Zsuzsanna 20 évesen

Erdélyi Zsuzsanna

NÉPÜNK HAGYOMÁNYVILÁGA

2011

Népünk hagyományvilága a magyar múlt századokon át lecsapódott élményanyagát őrzi. A tudatlannak hitt, hajdan analfabéta nép nemzedékről nemzedékre örökített át szóbeli átadással olyan történeti, művelődéstörténeti mozzanatokat, amelyekről tudós könyvtárak írott állománya ez ideig nem szólt. Mindezt a történeti múltat idéző tudatanyagot a népi, azaz a közösségi emlékezet tárolta, s tartotta fenn napjainkig. Fenntartói népünk azon – sokszor írástudatlan, de kiváló szellemű – öregei, kik e gazdag kulturális örökségnek hordozói és közvetítői voltak. Ők e folyamat pilléremberhada. Tudatuk egykor érvényes közösségi képzetek, szemléletek, ismeretek bonyolult összességének lenyomata. Míg múltidéző törekvésünkben őket faggatjuk, távoli századok időrétegeit hántjuk le. Ezzel őseink lelkiségét, szellemiségét fedjük fel. Ha tovább kutatunk, eljutunk kultúránk szinte már megkövesült alaprétégeig, amelyet az időfolyam pusztító hatása sem tudott elmosni. Ebben az örökségben irodalom, művészet, zene éppen olyan jelentős szerepet játszik, mint az az ősi költészet, amelynek összetevői sűrítetten jeleznek egykori pogány szellemiséget, középkori egyházi hagyományokat, európai háttérű gazdag érzelmi műveltséget, s mindezt naiv népi formában. A múlt ismeretlen költői öröksége jelentkezik így a mában, korunkban.

Krónikás öregeink egyike, a 98 éves Babos Jánosné, a Somogy megyei Nagyberényben fellobbanó jelzőtűzként villantotta fel előttem 1968. december 17-én ezt az eddig ismeretlen hatalmas vallásos néphagyomány-anyagot. Ez ma már a népköltészet új műfaja: az archaikus népi imádságok jelenleg sok-sok ezres állománya. Az egész magyar nyelvterületről beözlő ősi népi imaköltészet, amely a közösségi emlékezés mélyrétegeiből tört fel, azt mutatja, hogy a nemlétezőnek, jobbik esetben elveszítettnek tekintett középkori vallásos líra emlékei kerültek felszínre. Hol eredeti szövegkapcsolásukban, hol szétesett, roncsolt formában szó- és mondattörmelékekben. Bárhogyan is hagyományozta a szóbeli örökítés ezeket a témája folytán érthetően imafunkcióban fennmaradt emlékeket, középkori irodalmi valóságra utalnak. Virágzó himnusz- és énekköltészetről – Mária-síralom, passió-epika –, liturgikus színjáték elterjedéséről, és más epikus hagyományokról szólnak. A néha még pogány szellemiséget is árasztó imaversek jobbára a későbbi századok irodalmi és liturgikus szöveganyagában gyökereznek. Ez a rímes, rímtelen, kötetlen szótagszámú, különös ritmusú, szinte zsolozsmázva recitáló líra a népi kultúrának nemcsak a keresztény középkorhoz, hanem a távoli múlthoz is egyaránt tapadó rétege. Éppen

úgy hírt ad őseink hit-hiedelemképzeteiről, mint ahogyan vall a nyugati világhoz csatlakozó magyarság egyházközvetítette szemlélet és tudatvilágáról. De vall népi kultúránk európai összetevőiről is. Olyan visszapillantó tükör ez a szintetizáló költészet, amelyben fel-feltűnnek változatos sorsú népünk lelki-szellemi arculatának adott korszakokra érvényes jegyei. Mind ez a pogány s keresztény képzet- és tudatvilágot megjelenítő líra lazán összefüggő képsorokban vetül ki jelképes szürrealista látomásokban és a középkori vízióirodalom valamiféle népi megfogalmazásának tűnik. Motívumai a 18. századi Memoriálison, Bornemisza Péter 16. századi bájoló imádságain át a 13. századi Ómagyar Máriasiralomig vezetnek. Mitikus elemei még távolabbi időkbe visznek, a szó bűvös erejébe vetett szómágiák világába.

E költészet sokrétűsége, összesítő ereje azt mutatja, hogy nemzedékeken át fenn tudta tartani magát a népi alkotóosztón folyamatos és míves közreműködését biztosító belső izzást, mélységes hitet. Nélküle aligha keletkezhettek volna ezek az erős felindulásban, sírva, szipogva elmondott, egyházi gyakorlatban nem szereplő imaversek, amelyek annyi száz év rejtettség után most olyan bőséggel és költői gazdagságban jelentkeznek, ahogy a sok ágból folyammá duzzadó víztömeg zúdul alá a hirtelen felhúzott zsilipen. Az emlékezet áradása töretlen ritmusú szín-, hang- és képzuhatag lírát sodor felénk, amelynek témája örök: a szenvedéstörténet. Máriáé és Krisztusé egyaránt. A fiáért szenvedő anyáé s az emberiségért szenvedő fiúé. Látomásos költői képekben érzékeltetik népünk imái a Kálvária-drámát: a véráldozat misztériumát, majd a halált és a gyászt. S mindezt azon a tiszta, tömör nyelven, amely az imádságok kisközösségi, családi zártsága révén mentes maradt a nyelvi változásoktól, torzulásoktól. Megőrizhette régies hangzását, különös hangulatát, képzettársító varázsát és bizonyíthatta a magyar vallásos néphagyomány erősen Mária-központú lelkiségét, szemléletét.

Erdélyi Zsuzsanna

„ÖREGANYÁM KIKÖVETELTE TÖLÜNK...”

2011

Az archaikus népi imádságműfaj a maga nemében páratlan népköltészeti hagyomány, amely századokon át szinte teljes ismeretlenségben rejtőzött a népi emlékezet mélyén, és élt csöndben imádságként kisközösségi-családi gyakorlatban. A sok ezer imádság feltárását, majd műfaji, történeti értékelését, kárpát-medencei és európai összehasonlító kutatását elvégeztem. Egyértelművé vált, hogy e szöveg-hagyománynak nemcsak népköltészeti-esztétikai értéke van, hanem művelődés- és irodalomtörténeti jelentősége is. Az imádságok ugyanis – nemzetközi összefüggéseikben dokumentálhatóan – középkori eredetűek. A ferences szellemiség ihlette, éltette, fölfokozott vallási élmény termelte ki műfajait (passió-énekek, Mária-síralmak, a vallási színjátszás lírai-epikus betétjei), amelyek napjainkra a néphagyomány archaikus imádságaiként vallanak az egykori köznépi vallásosság szemléletéről, érzelmi fokáról, gazdag költői formáiról.

Amikor a reneszánsz és a reformáció szellemiségének térhódításával megváltozott a vallásos élet jellege, számtalan szöveg elvesztette nagyközösségi háttérét, tömegélményből adódó funkcióját. Népszerűségük azonban biztosította fennmaradásukat, és tovább éltette őket a népi áhítatban mintegy folklorizálódva, témájuk folytán immár imádságként illeszkedve a szóbeli kultúra állományába. Mindez a nemzedéki „firúl fira” átörökítés családon belüli biztonságában, sőt rejtettségében történt. A szövegeknek erre az intimitásra azért is volt szükségük, mert bizonyos elemeik – pl. a teológiaiilag elfogadhatatlan záradékok – kivívták az egyház tiltását, sőt szankcionálását, veszélyeztetve ezzel fennmaradásukat. E hagyomány egyedülálló történeti folyamatosságából következik informatív értéke, azaz a közösségi emlékezetten alapuló élőszavas kultúra forrásszerepe. E ténynek különösen olyan országokban van fokozott jelentősége, amelyeknek kulturális emlékeit a viszontagságos történelmi sors elpusztította. Múltjuk irodalmi valóságát legjobb esetben csak néhány szórvány-emlék tanúsítja, mint pl. nálunk Magyarországon, vagy a velünk azonos sorsot élt kárpát-medencei népeknél, akiknél a szóbeliség értékközvetítő, -átmentő szerepet tölt be. (Az archaikus imádság-műfaj szakmai ismérveit Tánczos Vilmos a Székelyföld c. folyóirat 2011. első számában részletesebben összefoglalja. Tanulmánya kötetünk szöveggyűjteményében a 314. tételszám alatt olvasható.)

Évek óta foglalkoztat a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című könyvek sikerének a titka-miértje, másképpen szólva e kötetek megjelenítette archaikus népi imádságműfaj társadalmi fogadtatása. A *Hegyet hágék* immár műfaji emblémává vált. Al-

literáló lírai sorai eredetileg egy moldvai-diószeni reggeli imádság látomását, egy „bellől arannyas kő káplonicska” képét vetítik föl, majd vonják az égi szférába. E szövegemlék a középkori keresztény fényszimbolika jelrendszerével érzékelteti az Istenfiú szenvedésének, haláláldozatának üdvtörténeti értelmét, közvetve az Eucharisztia lényegét. Nevezett sorral legelőször az 1970. szeptemberi Új Írás számban találkozott az olvasó. Ezzel a címmel hoztam nyilvánosságra ugyanis egy harminckét imádságból álló mini-antológiát a szükséges szakmai bevezetővel és Juhász Ferenc megrendítő előszavával. Ez a közlés keltette fel a figyelmet és indította el az egyre szélesebb körű érdeklődést. 1974-ben Kaposváron megjelent az ún. *kis Hegyet hágék* 224 oldalon 137 imával. A lázas fogadtatás hatására a Magvető adta ki Budapesten 1976-ban és 1978-ban a *nagy Hegyet hágék*-ot 770 oldalon 251 szöveggel. A pozsonyi Kalligram Kiadó igazgatója, Szigeti László érzett rá ismét e különös népi örökség értékére. Huszonöt év után – ahogy ezt egy belső tanulmány címe is jelzi – 1999-ben újra megjelentette, immáron 1104 oldallal, 321 szöveggel és egy, a műfaj eredet- és történeti kérdéseit tárgyaló tanulmánnyal. Valójában mindegyik kötet kínos-keserves válogatás révén állt össze. Sok ezer imából kellett a legszebb, a legjellemzőbb darabokat kiszűrni, hogy a műfaj sokrétűségét, elterjedtségét, ékes-színes világát kellően tudjam bemutatni. Szerettem volna sok mindent emberközelbe hozni abból, ami az imádságok különös mivoltából és népi gyakorlatából következik. Ne felejtjük, hogy hagyománybéli jelenlétükkel a magyar költői műhelyek távoli időszakát idézik, bizonyos stiláris alakzataikkal pedig ősköltészeti alapjelenségekre utalnak.

Azt írom, évtizedek óta foglalkoztat a *Hegyet hágék*, *lőtőt lépék*-könyvek hazai és külföldi népszerűségének a kérdése. Sokat töprengtem az indítékokon. Miben kereshetném azokat? A hetvenes évek sajátságos szellemiségének ellentmondásos összetételében, az emberek bura földte kedélyállapotában, belső tompultságában? Netán a lélek mélyi rétegek morajlottak föl, és rejtett zugok nyíltak meg az öregek, zsongító, égre törő mormolásaira? Ezek voltak képesek kitágítani a kádári lét szűkre szabott kereteit, oldani a bénultság béklyóit? A keresztény múlt és a marxista jelen kettős arculatúvá kényszerített magyarjában az ősök zsolozsmázó igéi újra megjelenítették Róma képét és a kereszt erejét? Azt az erőt, amely a „balsorstól tépett” nemzetet századokon át talpon tartotta, s amely a régi öregek létfeltétel-értékű imádságai nyomán ismét feltörtek?

Amíg ilyeneken járt az agyam, fokozott tempóban dolgoztam, részint kint a terepen, megelőzve a kertek alatt ólálkodó halált, részint meg a könyvtárakban a szöveg-hagyomány filológiai kérdéseinek, európai összefüggéseinek tisztázása végett. Tettem ezt kezdetben idehaza, majd az európai perspektíva kitérülése folytán, külföldön is. A filoszanyag egyre dúsabb és szétágazóbb lett, miközben a *Hegyet hágék*-kötetek kiváltotta visszajelzések, vagyis a sajtódossier tartalma is jócskán gyarapodott. Lelkes, elismerő kritikák, sokszor költői szépségű esszék, faggató riportok sorjázta benne. Elemezték a műfaj jelentőségét, tartalmi-formai jegyeit,

irodalmi, nyelvészeti értékeit. A sok-sokezer imádság szociológiai, néplélektani, mentáltörténeti vonzatait azonban ritkán érintették, és ha mégis, érthető óvatossággal, „marxistául” tették. Ezek a szórvány megközelítések kétségkívül jelezték a Kádár-korszak enyhülő „udvari” hozzáállását, de túlon belül szőrméntén haladtak. A felszín alatti régiókra – netán még mélyebbre – nem merészkedtek. Hogy is teheték volna? A materializmus anyagelvűsége nem mérhette föl a népi hit elképesztő dimenzióit, nem foghatta be arányait, és tekintete nem hatolhatott be a századok és az előző nemzedékek sűrítette spiritualitásba.

Oknyomozó gondjaimba barátaimat is bevontam. Bízattak, hogy ne sokat törjem a fejem, hanem írjam meg ezt az egész *Hegyet hágék*-sztorit. Menetközben jobban megmutatkozhatnak a rejtett összefüggések, feltáratlan kötődések, eltűnhetnek a kódos foltok. Fontos volna tudománytörténeti, – szűkebbre véve – műfajttörténeti szempontból is. Miután rendelkezem a szükséges sajtóanyaggal, és agyamban még frissen élnek a kutatás fázisai, fura mozzanatai, fölbukkannak a kort jellemző, abszurd események is, legegyszerűbb, ha mindezt kiírom magamból, s e különös színjátékot lehozom az élet szcenikai terére. Ily módon tényeket rögzítek, folyamatokat mutatok be, s másoknak hagyom az elemzést, értelmezést, ha túlmutat kompetenciámon.

A „mindezt kiírom magamból” gondolat bennem is megfogalmazódott, annál is inkább, mert afféle mindent dokumentáló filoszként birtokomban volt az egész hátteranyag. Mégsem tudtam rászanni magam. A tárgyilagosság ugyanis azt kívánta volna, hogy mindazt közöljem, ami a témával kapcsolatban megjelent, viszont nem tartottam ildomosnak, hogy a személy szerint engem is érintő ékes szavakat magam adjam közre. Végül is úgy döntöttem, hogy rábízom az időre, majd az „kipörgeti”. Halálom után a *Hegyet hágék*-filológia úgyis megadja a megfelelő válaszokat. Ezzel magamban lezártam az ügyet. Nem zárták le azonban barátaim. Szabó Ferenc, a Vatikán Rádióból jól ismert jezsuita atya, a *Távlatok* című folyóirat főszerkesztője, időnként meglepett lapja egy-egy példányával. Így tette a 2001. 3. számmal is. Lapozgatom, nézegetem, kijelölöm azt, ami engem érdekel. Egyszer csak megakad a szemem Keresztesné Várhelyi Ilona „Archaika, avagy kísérlet az Erdélyi Zsuzsanna-jelenség megfejtésére a születésnap kötetek ürügyén” c. írásán. Meglepetésnek szánták a 80. születésnapomra. A meglepetés sikerült, de a cím mégis bosszantott, jöllehet értettem, hogy a szerző mit akar kifejezni vele. Bennem a jelenség-szó fogalmi köre inkább az égi szférára vonatkozik, ritkábban a kozmosz földi részére. Emberre alig, hacsak nem esztétikai tartalommal, pl. a gyönyörű Erzsébet királynéra, vagy fölpörgetett korunkban az amerikai Marilyn Monroe-ra. Személyemre vonatkoztatva zavart, ugyanakkor meghatott a baráti gesztus, és az az igyekezet, amellyel gondjaimat megosztották. Ekkor döntöttem el, mégsem kell a halálomra várni ahhoz, hogy kiderüljön, mi áll a *Hegyet hágék*-könyvek zajos fogadtatásának, szokatlan sikerének a hátterében. Várhelyi Ilona – baráti körben Heléna – jelzett írása megalapozta a mondanivalót. Remek argumentációval fejtette ki véleményét,

boncolgatta, szedegette szét a szálakat. Nem igényelte a kizárólagosságot, nyitva hagyta mások számára is az ajtót, az értelmezés lehetőségét. Ezzel a közléssel adva volt, hogy Heléna jelentesse meg e különös kordokumentációt. Végül is az idő ki-pörgette anélkül, hogy elénekelték volna felettem a circumdederuntot. Heléna vállalta a feladatot, de ahhoz ragaszkodott, hogy én írjam meg kutatásom történetét, egyes fázisait, a csak általam ismerhetett folyamatok menetét, a történelmi helyzet adta csapdák, buktatók kivédését, a kulisszák mögötti bábuk mozgását. Azt kívánta, hogy mindezzel én adjak alapot az ő meglátásaihoz, elemzéseikhez, nehogy azok csak úgy a valóság fölött lebegjenek. Járjam csak végig újra azt a hosszú utat, amelyre életem tévedt 1968. december 17–18-án a Somogy megyei Nagyberényben! És én most végigjárom.

Azon a csúszkás hideg napon ismertem meg a kilencvennyolc éves csodaagyú Babos Jánosné Ruzics Rozáliát. Pénteki imádságával, egy soha nem hallott, hosszú szöveggel nyitotta ki nekem az ajtót a középkor ismeretlen szellemi világába. Pais Dezső kifejezésével élve, ebbe a *terra incognita – spiritualia incognita* homályába vetett fénycsóvát Rozi néni, hogy fölfedje annak rejtett tartományait. Alighogy beléptem oda, már bele is szédültem. Elkápráztatott ez a látomásos, egyre ragyogóbb szakrális közeg. Azóta sem tudok kikerülni belőle.

Ma, jó negyvenkét év után is, élesen látom találkozásunkat.

– Maguk riportiak? – kérdezte tőlünk a kilencvennyolc éves Rozi néni, amikor 1968. december 17-én délután a nagyberényi szőlőhegyi kis házába bekopogtatunk hozzá, hogy néprajzi gyűjtést végezzünk.

– Riportiak? Igazában nem vagyunk riportiak, de azért mi is kíváncsi emberek vagyunk.

– Aztán mire kíváncsiak?

– Mindenre, ami régen történt. Régen, amikor még maga fiatal, vagy éppen gyerekek volt.

– Mit tudhat má' az ilyen öregasszony?

– Éppen az ilyen öregasszony tudhat sok mindent, amiről már más nem szólhat. Kevesen érnek meg ilyen magas kort.

– Az igaz! Mit gondolnak, hány éves vagyok?

– Nem gondoljuk, hanem tudjuk, hogy kilencvennyolc.

– No lássa! Egyszerre – ágyában ülő helyzetében – kezét összeszeszi, az ég felé néz, s imádkozó hanglegjtéssel elkezd:

– Édes jó Istenem! Drága jó mennyei Atyám! Hallgasd meg a kérésemet! Édes jó Istenem! Hozd el a hosszas időmnek végét! Édes jó Istenem! Má' az én akaratomon má' nem vónék. Engem má' csak az a mindenható nagy Úristen tart a kegyelmibe. – A vége felé hangja egyre halkabb lesz, majd egy sóhajjal fejezi be.

Úgy tetszik, engem is az a mindenható nagy Úristen tartott a kegyelmibe! Ha nem így lett volna, most nem írhatnám le e sorokat 2011. január elején. Nem

idézhethném föl az 1968. december 17-18-tól mind a mai napig végbement történéseket, amelyek az isteni gondviselés szándékából következtek be. Mindig úgy éreztem, hogy – bár saját akaratom határozza meg tennivalóim sorát – valójában távvezérelt ember vagyok, akinek jelentős döntései mögött fölsejlik valami felső erő.

Eszembe jut az egyik nagy tehetségű palóc öregasszonyom is. Az Új Emberben 1971 húsvétján megjelent egy – gyűjtési felhívással összekötött – népi imádságműfajt bemutató írásom. Lakcímemet is megadtam, hova küldje el az, aki esetleg tud ilyesmit. Egyszer csak csönetnek. Egy testes, kendős parasztasszony áll az ajtóban. Széles mosollyal közli velem, hogy ki ő, és honnét jött. A Jászságból. Aztán hozzát teszi: „A Szűzanya azt sugárolta nekem, hogy jöjjenek el magához. Ő sugárolta, hogy jöjjenek ide, és mondjam el, amit tudok. Így egyszerűbb magának is, meg nekem is. Ha elfogadja tőlem.” Persze, hogy elfogadtam. Hosszú éveken át kötődünk egymáshoz. Jó tollú, művészi készségű asszony volt. Kiírta, kirajzolta magából mindazt, amit végigélt, amit nehéz sorsa rá mért. Márpedig az ötvenes évek nem kímélték a falu népét, főleg nem a szorgalmával tehetősebbé vált réteget, a kulákságot. Így félévszázad után kincset érnek Matókné Baranyi Margit írásai, rajzai. Összességükben egy abszurd korszaknak az érintett népből kiváltott és vizuálisan is megfogalmazott kritikája.

Margitnak a Szűzanya „sugárolta”, hogy fölkeressen engem, nekem meg a Jóisten, hogy fölvissem magam az uram egyik vidéki kollégájával a nagyberényi szőlőhegyre. A havas, jeges úton kínlódott a Wartburg. Sokszor tetszett úgy, hogy inkább hátra megyünk, mint előre, szegény kocsi nem tudta befogni a csúszós lejtőt. Végül is sikerült neki. Megérkeztünk Rozi nénihez. Orvos barátunk körbe csodálta: nézte a pulzusát, figyelte légzését. Nem akarta elhinni, hogy kilencvennyolc éves, ilyen friss aggyal, kifogástalan emlékezettel. Kezdett már sötétedni. Búcsúzásul megölelte őt, és visszaindult, hogy még időben lekecmeregjen a hegyről. Én ottmaradtam Rozi nénival és a nem túl készséges lányával. Késő estig dolgozott a magnó. Dolgozhatott volna akár egész éjjel is, mert Rozi néniből dőlt a szó. Sajnos nem örökíthettem meg mindet, mert a sötétben kezelés nélkül nem hagyhattam bekapcsolva a masinát. Talán jobb lett volna, mert a hepehupás deszkasurgénnyal úgysem tudtam aludni, reggelre viszont megmozdulni se nagyon. Rozi néni végig magánál tartotta a szót. El sem engedte, csak áramoltatta ki vele a sok jajt, bajt, amit hosszú élete, keserves sorsa fölhalmozott benne. Ugyan kinek mondhatta volna el? A kedélytelen, morcos lányának, akinek ő már láthatóan teher volt? Vagy a szőlőhegyi rigóknak, verebeknek? Vendég ritkán tévedt be hozzá. Biztosan csak a postás lépte át küszöbét, aki a „megélhetőségét” hozta, a havi 205 forintot. Ez a csekélyke összeg neki elég volt. Számolgatta, hogy mire mennyi megy el. Még a heti egy liter vörösborra is telik belőle. Egy-egy pohárka kell étkezéseihez, amelyekben fontos szerepet játszik a „krumplipice” – híg krumplikása – mivelhogy: „ezt még befojadja a gyomrom”.

Mikor Janikával – akire jósága, embersége, gyermekded lelke révén illett a kicsinyítő képzős név, különben hatalmas nagydarab ember volt, betegek rajongtak érte – megérkeztünk Rozi nénihez, ágyában ülve találtuk. Kezében a rózsafüzérrel gubbasztott és „gondúzkodott”. Hol az olvasója szeméit morzsolgatta, hol meg élete eseményeit pörgette le maga előtt, közben el-eltöprengett:

– Sokat gondúkottam azon, hogy mi végre tart engem az Úristen ennyi ideig ezen a földön?

– Mi végre, Rozi néni? Mi volt „hosszas idejének” rendelt célja? Én azt most megmondom: a velem való találkozás. Meg kellett várnia, hogy magára nyissam az ajtót, hogy átadhassa nekem ősei tudását.

– Mit tudhat má’ az ilyen öregasszony? – kérdezte tőlünk, amikor elmondtuk, hogy miért jöttünk. Bizony, sok mindent tudhat, többek között egy nagyon régi imádságot, amit a „jó Mennyei Atya” bízott magára, hogy mindnyájunk javára megőrzésre nekem átadja. Ezt maga megtette, még a masinába is belerakta. És most is magam előtt látom, ahogy Rozi néni bólogat, s mondogatja: „No látja, no látja!” És én látom, azóta is látom. Vettem az égi jelzést.

Négy hónap múlva újra visszamentem Nagyberénybe, vittem magammal az akkor egyetemista Moser Zolit, csináljon néhány felvételt róla. Rozi néni földobottan, örömmel fogadott. A télen sokat gondolt rám, és ígéretem alapján nagyon várt. A „régiségbű” jutottak még eszébe dolgok, meg az imából is „leszakadt” a télen egy rész, azt szerette volna „odarakni melléje”. Rozi néni esze fényes volt, a látása annál rosszabb. Mikor köszöntöttük egymást, megkérdezte:

– A masinát is elhozta?

– Persze, hiszen anélkül nem is jönnék magához.

– Akko’ beleteszi most is, amit mondok?

– Bele ám, csak mondjon sok mindent!

Mondott sok mindent, a Pénteki imádságot kétszer is, nagy átéléssel és a „leszakadt” résszel, valójában középkori himnuszok néhány töredékes sorával. Ahányszor mondta, mindig megrendültem. Megrendültem akkor is, mikor egyszer csak elkezdte törölgetni a szemét.

– Mi van, Rozi néni? Csak nincs valami baj? – kérdezem tőle.

Némi szünet után fojtott hangon mondja:

– Most írta az unokám, hogy szegény kicsi fiam nagyon beteg.

Együttérzéssel hallgatom. Tudom, hogy kilenc gyereket szült, hatot fel is nevelt. Nyilván a legkisebből van szó. De azért tudni szeretném.

– Hány éves a kicsi fia, Rozi néni?

Némi szipogás után válaszol:

– Most vót nyócvankettő a lelkem! – és egy nagyot sóhajt hozzá.

Ez a nyolcvankét éves „lelkem-kicsi fiam” szóformálás a szívemig hatolt, s az anyai mivolt időtlenségét bizonyította. Ugyanakkor valami élet adta komikumot is jelzett, mosolyra késztetett. Vigasztaltam, hogy legyen nyugodt, fia meg fog gyógy-

gyulni: jó orvosok, jó gyógyszerek segítenek hozzá. Lassan visszatértünk a múltba a „duhajok” – a betyárok – korába, akiket bujkálásukban nagyapja is segített. Rozi néni emlékezete élénk szórta a letűnt idők töredékeit, köztük a népi jámborság szokásait, énekeit, imáit. Ezzel ő megtette a magáét, és azóta – negyvenkét éve – én is teszem a magamét.

Rozi néni dúsan ömlő szavai folyamként sodorták elém egy faluközösség és egy nagy egyéniség száz éven át összetorlódott emlékhordalékait, élethozadékát. Ezek között az ún. Pénteki imádságot, amelyenhez hasonlólt tizenöt éves falujárásom során sosem hallottam, jóllehet nyakig benne voltam a szövegfolklorban, a múlt és a jelen költői anyagában. Lajtha Lászlóval 1951 óta dolgoztam együtt, s 1953-tól már terepre is kivitt magával. Népzeneét gyűjtöttünk, elsősorban annak történeti rétegeit kutattuk, mind az instrumentális, mind a vokális néphagyományban. Szükség szerint dolgoztam be magam a 16-17. század nyomtatott és kéziratos énekállományába. Részem volt Lajtha László *Sopron megyei virrasztó énekek* című, 1956-ban megjelent, akkor nagy port felvert kötetében. 1961-ben meg kijött az Ethnographiában a népköltészeti színszimbolikával foglalkozó tanulmányom, amely a nagy népköltési gyűjtések teljes ismeretére épült.

A Pénteki imádság 1968 végén robbant be az életembe, és pillanatok alatt új irányt szabott szakmai törekvéseimnek. Kitágította látóhatáromat. Lévéen magyar-olasz-filozófia alapképzettségű bölcsész, azonnal megérintett a középkori olasz szakrális költészet szellemisége, a nemzeti nyelvű, népi ihletésű lauda-műfaj különös világa. Felsejlett bennem a 13-14. századi planctusok – Mária-síralmak – könnyes lírája, a fiával együtt szenvedő Istenanya jajsza. Ismeretlen, verbális köntösben tűnt föl a passió-epika és a Máriasíralom-líra egész Európára kiterjedt gazdag tartománya. Nálunk is maradt emléke, a *Volék siroim tudotlon* kezdetű Ómagyar Mária-síralom 13. századi szövegével. Ennél több maradt azonban a történelmileg kevésbé meggyötört országokban.

Az olasz irodalomtörténeti korszakok közül hozzám legközelebb a középkor állt. Dantéval, az óriással az élén. Aztán a laudák; fejlődésük menetében a lírai, az epikus, végül a dramatikus válfajaik. Még ma is hallom professzorom, Luigi Zambra hangját, ahogy fölolvassa Jacopone da Todi híres laudáját, a *Donna de' Paradisót*. „*Donna de' Paradiso! / Lo tuo figliolo è preso, / Jesu Christo beato...*” (Paradicsomi úrnő, / Elfogták fiacskádat, / a boldog Jézus Krisztust...) Magam előtt látom a személytelen népi szerzés sorait is a 14. századból: „*Dove vai Madonna mia / Sola sola per questa via? / Vo' cercando il mio figliolo, / è tre giorni e non lo trovo...*” (Hová mész Szűzanyám / ez úton egyes-egyedül? / Fiacskámat keresem, / három napja nem lelem...) A szóbeli kultúra megőrző erejét bizonyítja, hogy ez utóbbi szöveg változatait olaszországi gyűjtéseim során élőben is megtaláltam. Hogyan is szól Rozi néni hosszú imádságának egyik részlete? „*Keresem uccákrú uccákra, / Sehun nem találom. / Előtalálom Szent Lukács evangélistát. / Kérdem tőle: nem láttad-e szerelmes szent fiamat, az ártatlan Jézusomat?...*”

Amilyen izgalmi állapotba hozta Rozi nénit látogatásom és múltja-élete iránti érdeklődésem, ugyanolyan módon hatott rám az ő Pénteki imádsága, amit nem a hittanórakon, hanem édesanyjától tanult, ahogy mondta: *„Az én édesanyám tanított rája még kislánykoromtól szokva tudom (...), minden este, minden reggel elmondom. No, csak így tanított bennünket...”*

Ezzel a szinte karácsonyi ajándékként elrendelt találkozással mindketten jól jártunk. Rozi néninek nagy örömet szereztem. Szomorú, komor életébe fényt vittem be és létserkentő energiát. Ismét érezhette ember-voltát, hallhatta és hallathatta az idő tompította és a környezete elnyomta ego-jának hangját. Ismét fontosnak érezhette magát. Akadt valaki, mi több, egy „pesti tanár néni”, aki őmiatta jött el ilyen messzire, aki őreá kíváncsi, és aki az ő szavait még a „masinába is berakja”, hogy azok megőrződjenek. Megjelent nála egy magnós ember – én –, akinek ő fontos volt. Akkor, negyvenkét évvel ezelőtt, ő még csak egy embernek volt fontos. Egy embernek volt Valaki. Nekem. Mára már egy egész tudománynak, a folklórnak, sőt egy egész országnak lett fontos, lett Valaki, akinek a magyar kultúra annyit köszönhet. Ő, a szőlőhegyre „eltölt” kilencvennyolc éves öregasszony jelölte ki nekem azt az utat, amelyen haladva eljuthattam egy, a századok kódéba vesztett költői világba, a késő középkor nemzeti nyelvű szent költészetének – eddig jobbra rejtve maradt – műfaji állományába, első sorban a nagyheti eseményeket megjelenítő passió-epika és a Máriasiralom-líra az időben Európa-szerte népszerű anyagába. Hosszú éveken át ezt kutatta a neves irodalomtörténész, Martinkó András, választ keresve az Ómagyar Mária-siralomnak, az egyetlen magyar nyelvű költői emlékünknak, tisztázatlan kérdéseire. Tette ezt európai háttérrel, ahogy ő mondja: „európai tükörben”, természetesen a hazai tükörben is fölmutatva. Amikor ő a könyvtárak, a betűkultúra emlékeit faggatta, jómagam ugyanabban az időben a falvakat járva találkoztam Rozi nénivel, majd a nyomába lépő sok-sok öregasszonnyal, akik a szájhagyományozó-szóbeli kultúra hordozói voltak. Az ő tudásukat nem az írás rögzítette, hanem a közösségi emlékezet – az ún. kollektív memória – tárolta és örökítette századok menetében, nemzedéki rendjében. Így juttatta el Rozi nénihez, majd hozzám, fölfedve egy olyan szöveghagyományt, amelynek középponti témája volt az érzelmeket fölforrósító Krisztushalál – szinte realista – megjelenítése. A holt betű és az élőszó együttesen ad hírt minderről a „*fiamba e fuoco stia nel nostro core*” tűzláng-költészetéről. Csak a népköltészet élő szava nyomán, *in vivo* – ahogy az olasz mondja – megelevenedik a műköltészet holt anyaga, a „*materiale morto*”.

Az adatközlők – nemcsak az öregek – sokszor szipogó, síró, akár zokogásba is fúló imamondása érzékelhetővé teszi a középkor könnyes, kollektív gyászát, a krisztusi szenvedést, az anyai fájdalmat átélő ember belső katarziszát: *„Sírjunk együtt Máriával... Planzemo cun Maria”*.

Így találkozik össze Martinkó András és Babosné ugyanabban az időben. A tudós a könyvtárakat bújja, az öregasszony a pénteki imáját mondja. Az egyik a Planctus hazai tükörképét fényesíti, hogy az ne legyen homályosabb az európainál, a másik meg

imádságot mormol, sok ezer társával együtt. Nekik köszönhetjük, hogy ez a magyar tükör nem lett homályosabb az európainál, hiszen imádságaik a középkori Európa szakrális gyakorlatában gyökereznek és az élőszó erejével jutottak el hozzánk.

Milyen megtartó erő mozgathatta a lelkeket nemzedékek során az örökölt javak megőrzésére? Hogyan folyhatott le ez a „tükörfényesítés” az egymást követő korok váltásaiban? A válasz egyszerű: a Krisztus-hit élménye és a felelősségérzet elődeik tudásával szemben. Erről vallanak az adatközlőim spontán megnyilatkozásai is, amelyek közül néhányat idézek.

„...Tuggya, hol imádkozok legtöbbet? Mikor megyek az úton, mondtam, hogy a rózsza kivirágozhatna az utamon, mer én annyit imádkozok...” (M. J.-né 1898, Rinyakovácsi, Somogy m., 1971. nov. 3.)

„...Kedvemet találom benne nagyon, hogy otthon is, ha magam vagyok, nekem az az élet, ha imádkozhatok, vagy énekelhetek... még munka közben is, ha kiállok a szőlőbe kötnyi, vagy eggyelem a szőlőt... má bizony még kapálás közben is...” (B. L.-né 1919, Nógrádsipek, Nógrád m., 1974. márc. 13.)

„...Én ha a ker’be bémentem, ha mezőre, hogy nem volt senki évnéllem, hát én eszket mindig énekeltem. Otthon es egyedül vótam, énekeltem, erőst szerettem az énekeket. Osztán mikor éjjel megébredtem, akkor terekettem, hogy még mejjiket nem felejtettem, mejjiket nem felejtettem? Hogy mindegyiket tuggyam... oszt én-e mijjen üdős vagyok, hát üdős vagyok, de még es szeretném egy ojjan helyre, hogy a fiatalokat taníccsam, hogy tanójják meg az énekeket, el ne vejszenek azok a régiek! Erőst szeretném...” mondta egyik adatközlőm a moldvai Lészpedről. Ez a kemény tartású, inkább szikár öregasszony az írástudatlanok felelősségével őrizte meg mindazt, amit nagyanyjától leányka korában vett át. Örömmel járt fel az egyedül élő öreghez, gyakran nála is aludt. Késő estig imádkoztak, énekeltek: „... Leű’t székre, én ültem melléje, minden este eszket elénekelte nekem, ameddig én megtanoltam... telle tanoltam nagyanyókámtól, Bilibók Józzsiné, Katalin.” (S. F. J.-né 1894, Mekényes, Baranya m., 1970. jan. 19.)

„...Ülünk a kemence körü’, s lámpát meg se gyútották, oszt úgy imádkoztunk a padkán körbe... együtt mondtuk mindnyájan nagyanyámékná’... ezeket nem lehet elfelejteni...” (B. J.-né 1911, Jászalsószentgyörgy, Heves m., 1974. febr. 17.)

„...Ollan nagyanyám vót, hogy szombaton minden reggelig égett a lámpa, petróleum vót. Mária tisztelettyire, s imádkozott sokat, oszt mikor má ezeket mondta, én aludtam, azt mondtam: tuggya-e szülém, – szülének hittuk mi akkor – kőccsék fel, mikor a szépet mongya, még kislyány vótam... mindig két térgyin térgyepüt, úgy a kép előtt, oszt mindig felkötött: no, kejj fő’ fiam, kejj fő’! Oszt akkor tanútam...” (Miért nevezte „szép”-nek?) „...Hát, hát nekem szép vót... cifrább vót, vagy miért? Ugyi, nem a Miatyánk, vagy az Üdvözet... ezt nagyon szerettem mondani...” (S mi volt a szép benne?) „...A Jézus szenvedései, hogy szenvedett, megfeszítették, megostorozták, minden benne vót, a Jézusnak a szenvedései...” (K. B. F.-né 1891, Bükk-szenterzsébet, Heves m., 1972. jan. 15.)

„...Mert nincsen kedvesebb, hasznosabb a mennyei Atya előtt, mint a keresz-
tény hívek az ő szent fiának keserves kinszenvedéséről emlékeznek. Aki olvasni nem
tud, az imádkozik...” (V. V.-né 1887, Kocsola, Tolna m., 1971. okt. 20.)

„...Hát ugye, szereti a Jézus Krisztus és a Szűzmária, ha ulla emlékezünk... azé't
kell mondani, hogy a Jézus Krisztus szenvedésirű ne feledkezzünk meg...” (Nem
elé'g csak nagybűjtben?) „...Nem ám! Mindennapi mise arrű szűl... Mindennapi mi-
seáldozat: Jézus Krisztus szenvedése. Hát, aki hitűs, az bizon nem feledkezik meg
az ijjesmirű. Nem felejtik el halálűs hűtig...” (O. M.-né 1902, Attala, Somogy m.,
1972. aug. 2.)

„...Az a legszebb imádság... nagyon szeretem aztat... mer abba benne van a
Krisztus Urunk szenvedési meg a Mária keservi...” (F. J.-né 1905, Sirok, Heves m.,
1970. nov. 5.)

A protestáns lelkekben is nyomot hagyott a közösségileg átélt Krisztusi szen-
vedés. (Református létére miért imádkozza ezeket a katolikus imákat?) „...Kato-
likusakhoz e'műntűnk, ugye, tanűtuk mink a tűbbitű... ezért a Jóisten nem ver
meg, mikor azt mondjuk, hogy Istennek a drága gyereke szenvűdűt, ugye, Jé-
zusunk. Na! Hát ez mind drága szé'p imádság... Este is ha lefekszűm, regge' is ha
fű'kelűk én imádkozok...” (Zs. S.-né 1910, Szilvásszentmárton, Somogy m., 1973.
szept. 25.)

Ilyeneket hallva, máris fűlsejlik bennűnk a kűzűpkor é'vente megisméltűdű
kollektív katarzisa, amely verbálisan a passió-epikában és a Máriasiralom-lírában
csapódűt le. A népi imádságok e műfajokat nemcsak szűvegi mivoltukban éltetik
tovább, hanem érzelmi tűltésűkben is, amiképpen a szenvedéssel való azonosulás
jeleként, sokszor szipogva, sírva mondták el imáikat, nemcsak magyar, hanem kű-
lűnbűzű nemzetiségű őregek is.

„...Erű van ezekben az imákban... erű. Lelki erű... Legyűngűlűnk is, csak ebbűl
merűtűnk. Micsináhatunk? Bizony van az é'letben hogy legyűngűl az ember. Akkor
mink hűvű fussunk? Fűleg má ilyen idűsek? Nem találunk fű magunkat itt. Ott, a
magas kűk eget aki teremtetűe, csak mink ott találjuk fű magunkat... Azér ne ve-
gye ezeket bele, mert elvisznek a partizánok...” (K. J.-né 1900, Tormás, Baranya m.,
1972. máj. 19.)

„...Nagyon tetszik, hogy a régiségbű még nem hogy e'tipornyí, hanem akarnak
még elűidé'zni valamit... mostmár majd lassan kihalunk, kik ilyeneket tudunk, mer
a nyolcvan év má elviszi vélűnk ezeket is...” (A. L.-né 1894, Őreglak, Somogy m.,
1972. jűl. 7.)

Gyűjtés kűzben különűsen az analfabétákra csodálkűztem rá, akiknek a fejűben
űsszesűrűsűdűt ismeret kivetűtette az egymásba olvadű műltat és jelent, a felme-
nűk sorában illeszkedű saját é'letűket: szűlések, űrűkűs munka, betegsűgek, gyász,
mind az Istenhit jegyűben és a tiszta szűbák, szent sarkok kűkpalástos Szűz Máriá-
jának védelműben.

Időnként az asszonyi lelkek mélyéről a jámbor fohászok, énekek mellől más is kibuggyan. Fel-feltört az indulat sorsuk-szegénységük miatt, amiképpen Ilon néniből is az írástudatlansága kiváltotta elkeseredés: „...Írást nem tudok, egy betűt nem tudok, de fejből, ha meghalltam, má én akkor megtanoltam s úgy felvettem a fejembe mindent. Mert örökké sírtam, búsultam, édesapám mér nem adott ingem iskolába, mér nem enged iskolába. – Fiacskám! Ne ám búsícs, mert neked nem muszáj menni, nem köteles, csak ha – lehet. De a fiúgyermeket kell iskolázzam, szegény ember vagyok s nem győzőm... (Indulattal:) De úgy bánom most es, ha én tudnék írni, írást, én nem itt lennék, ahol most vagyok. Ott lennék, ahol magik vannak valahol. (Szenvedélyesen:) Mennyi imádságot elmondék, mennyi éneket elmon'tam, hát vegye írásba s végezze, aztán mondja el, aki tud írni, hogy meg ne akadjon benne...” (S. F. J.-né 1894, Mekényes, Baranya m., 1970. jan. 19.)

Ezek után azt szeretném bemutatni, miként jutottunk el egyetlen pénteki imádságtól könyvtárnyi kutatási anyagig, s hogyan találtunk Európára Nagyberényben, és láthattuk meg e költészet távlatait, az Atlanti óceántól az Urálig, Szicíliától Grönlandig, időben pedig a 20. századtól a középkorig.

Rozi néni pénteki imádsága annyira lekötötte figyelmem, hogy tőle elköszönvén, nem is mentem másokhoz gyűjteni, hanem egyenesen ki az állomásra, s az első vonattal haza. Még aznap leírtam a magnóról, s tudós kollégáimnál kezdtem vele házalni. Nézzék már meg, milyen szöveg ez, mert én 15 évi gyűjtés során ilyesmivel nem találkoztam! Nézegették, olvasgatták és közölték velem, hogy ők sem. Nézzen utána, Zsuzsa! – mondták, és én néztem utána, mind az irodalomtörténet, mind a történeti folklór anyagában. Eredménytelenül. A Pénteki imádság rejtve maradt. Ráakadtam ugyan egyik részére, de a maga teljességében sehol. Néhány imafunkciójú szövegre igen, hol megnevezés nélkül, hol más műfaji csoportban. Kiderült, hogy egyes gyűjtők már a 19. század második felétől találkoztak vele, de szórvány mivoltuk s csekély számuk miatt nem tudtak mit kezdeni ezekkel a néphagyomány szélén lebegő darabokkal, Pl. Kálmány Lajos 1891-ben a Szeged népe 3. kötetében – jobb híján – a ráolvasók közé illesztette a kincsek tekintett tizenhárom imádságát. A 20. században népi imádság, verses imádság címmel Bálint Sándor, Berze Nagy János, Sándor István jelezte létüket, de többen is tudtak róla: Kallós Zoltán, Domokos Pál Péter, Diószegi Vilmos, Pogány Péter, Dömötör Tekla, Pócs Éva, és mások látókörébe is kerültek hasonló szövegek. Politikai indokok miatt többen inkább hallgattak róluk, mint a neves régész, Fettich Nándor is, aki barátai révén szép anyagot szedett össze, de nevesíteni ő sem merte őket. Nem is nagyon tehette volna, mert még nem történt meg a műfaji számbavétel, meghatározás, amelyhez csak nagyszámú szövegemlék alapján lehet hozzáfogni, amivel én már rendelkeztem.

A hosszas könyvtári kutatás tájékozódást adott, de kérdéseimre érdemi feleletet nem. Talán – gondoltam – a terep igen. Ha egy öregasszony tudta, és még szórványjelzéseim is vannak a nép köréből, nézzük meg, mire jutok az emlékezet-tárolta közösségi tudással! Hajtott gyűjtésbe kezdtem, közben barátaim és kollégáim is megtudták, és elfekvő szövegekkel gyarapították gyűjteményem, amely még bővült a közben felszínre került könyves, vagy kéziratos emlékekkel. Átadta szövegeit Fettich Nándor, Bálint Sándor, Újváry Lajos, aki a Gyimesekben – festő léte – több nyáron át gyűjtött. Tálasi István meg régebben kapott moldvai imákkal lepett meg.

A Kruzsok tagjaként, minden nyelvészetileg érdekes szövegből adtam Pais Dezsőnek is. Nyelvész társaival lelkesen elemezgette-értelmezte a különleges nyelvi formákat, szókövületeket. Mindezeknek híre ment filozfokörökben, és Voigt Vilmoshoz is eljutott, aki felkért, hogy számoljak be gyűjtéseimről a Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának ülésén. 1970. február 11-én mutattam be a MTA-án az általam archaikus népi imádságnak nevezett szent hagyományt. Immár több száz szöveg birtokában egyértelműen meg tudtam határozni a népi költészet ezen új műfajának szerkezeti, tartalmi, formai, stiláris sajátosságait, a népi kultúrában betöltött szerepét, és a nemzedéki átörökítés „diszkrét” – suba alatti – menetét. Előadásomat eredeti hangfelvételekkel illusztráltam. A hozzászólók Pais Dezső, Mezey László és Holl Béla voltak, akik a nyelvészet, az irodalomtörténet és az egyházi népének vonatkozásaiban méltatták az anyagot. Az elnöklő Ortutay Gyula is nagy elismeréssel szólt róla. Jómagam ezt a napot tartom az archaikus népi imádságműfaj keresztelőjének és hivatalosan is új folklórkategóriává nyilvánításának.

Közben a fokozott könyvtári- és terepmunka egyre több és egyre szebb imát eredményezett. Voigt Vilmos újabb előadást kért, a szövegeknek a középkori irodalmi mozzanatokkal való kapcsolódásairól, amelyeket még a februári előadás korreferensei fölvetettek. Ismét a MTA-n számoltam be az egykori passió-epikát idéző imádságoknak a Mária-síralmakhoz kötődő elemeiről, valamint bizonyos Grál-motívumoknak a jelenlétéről. Mondanivalómat friss gyűjtési felvételekkel szemléltettem. Ez alkalommal Katona Imre elnökölt, és neves irodalomtörténészek, folkloristák fejtették ki véleményüket, így a Máriasíralom-műfajban különösen érintett Mezey László, vagy a „középkorász” irodalmár Varjas Béla és Tarnai Andor, ill. Katona Imre, Pócs Éva és Kriza Ildikó. A MTA Középkori Munkabizottsága – Klaniczay Tibor vezetésével – rendezett nekem 1971. március 25-én az MTA Irodalomtudományi Intézetében is egy bemutató előadást, amelyen már a társtudományok képviselői is jelen voltak. Jól emlékszem a klasszika-filológus Borzsák Istvánra, vagy a jogtörténész Bóna Györgyre. Ennek az akadémiai bizottságnak ezután jómagam is tagja lettem.

Az archaikus népi imádságműfaj kutatástörténetének e kezdeti szakaszára most azért tértem ki, mintegy előzetes kitekintésként, mert minél jobban elmélyültem a könyvtári kutatásban és fokoztam a terepmunka tempóját, annál inkább láttam, hogy ezzel a szöveg hagyománnyal gondjaim lesznek. Gondjaim a szakmával, az egyházzal és az uralkodó ideológiával, azaz a politikával. Vegyük sorba!

A szakma engem hivatalosan nem tartott néprajzosnak – tisztelet a kivételnek –, főként nem folkloristának. Végülis néprajzi végzettségem nem volt. A különutas, politikai kényszerből létrehozott és megtűrt Lajtha László népzenei gyűjtőcsoportjának ún. szövegeje voltam. Nevezhetném magam íródeáknak is, mivel mindent én rögzítettem, ami gyűjtés közben elhangzott. Azon időkben magnónk nem volt, de ha netán lett is volna később mambónk, vagy tertánk, egész napos falujárásaink során nem bírtuk volna súlyuk miatt cepelni. Tarsolyunkban így is sok minden lapult: füzetek, könyvek, jegyzetek, napi ennivaló, ernyő, rossz időre váltócipő. A Lajtha-csoportban mindenki afféle osztályidegen, deklaszált elem volt, szerencsére megfelelő szakképzettséggel, így Lajtha simán tudott minket alkalmazni, s ezzel szerény, de biztos jövedelemhez juttatni. Engem tizenkét év zenetanulás és magyar-olasz-filozófia szakos végzettségem alapján emelt munkatársai közé, mind terepmunkára, mind történeti kutatásra.

Nyelvtudásom révén eredetileg diplomáciai pályára készültem, 1945-ben ki is neveztek, de 1948-ban menesztettek a Külügyminisztériumból. Belgyógyász urat meg 1951-ben tettek ki a klinikáról. Rossz káderként sehol nem tudtam volna elhelyezkedni, így elfogadtam a Lajtha-kínálta lehetőséget. Kínos-keserves állapot volt három, majd négy kicsi gyerek mellől havi 8–10 napra Nyugat-Dunántúlra utazni, s bármilyen időben faluzni, jó énekeseket, jó muzsikusokat keresni. Lajtha László szerette munkatársait, és biztosítani kívánta megélhetésüket. Mikor tizen-négyszeri bezártság után először mehetett ki külföldre, előzőleg a Néprajzi Múzeum akkori igazgatójával, Bodrogi Tiborral megbeszélte, hogy ha őt bármi érné, átveszi a csoportot, hogy az akkorra már teljesen kiürült Népzene Osztály feladatát szak-képzett emberekkel elláthassa. Mintha sejtette volna, hogy egy év múlva meghal. A Lajtha-csoport jó anyagi alappal, 12 emberrel 1964. január 1-jétől betagozódott a Néprajzi Múzeumba, a két zenei diplomával is rendelkező népzene-tudós, Tóth Margit vezetésével. Munkánkat változatlanul Lajtha koncepciója szerint végeztük. Kezdetben Tóth Margittal együtt gyűjtöttünk, majd 1966-tól végre önállóan jártam a falvakat, vállalva ennek szakmai felelősségét. Szerettem egyedül, saját életritmusomban, s a szimatomban nyomán dolgozni. Így kerültem 1968 decemberében Nagyberénybe is.

A Lajtha-csoport eredeti gazdája a Művelődésügyi Minisztérium volt. Vele álltunk szerződéses munkaviszonyban, amelyet évente megújítottak. Így ment tovább a Múzeumba is. Amíg Lajtha László állt védőernyőként fölöttünk, biztonságban éreztük magunkat. A Múzeumban azonban már más szempontok is érvényesülhettek. Különösen bizonytalanná tett engem, amikor a szerződéskötésre nem évente,

hanem félévenként került sor. Ilyenkor jött a frász: Jaj Istenem, mi lesz ha...? S végső megoldásként jött Babosné Rozi néni, aki révén érdekessé, majd annyira fontossá váltam, hogy Ortutay 1970 júniusában kikért a Néprajzi Múzeumból, a „nem vállalom a felelősséget a Zsuzsa szent szövegeiért” aggodalmaskodók igaz örömére. Két akadémiai előadás és nyilvános vita ellenére sem vállalta a rizikót az akkori nagyfőnök, és át akart tenni az adattárba cédulákat írni, vagyis a szakrális atmoszférából eldugni a poros iratok közé. Ennek a felelősségét viszont az adattár vezetője nem vállalta. Ő ugyanis ott volt mindkét előadáson, fölmérte az anyag jelentőségét, és nem asszisztált egy ilyen kutatás – politikai okok miatt történő – ellehetetlenítéséhez. Ortutay tehát átvett akadémiai csoportjába, és a Művelődési Minisztériumban nekem létesített státusszal 1971. július 1-jétől véglegesített. Éppen ötvenéves voltam, amikor megszűntek a szerződéses állapot gondjai és éjszakai lidércei. Annak ellenére, hogy az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának tagja lettem, gyakran éreztem, hogy a szakma engem kívülről, a kertek alól jött embernek tekint, akinek még néprajzos diplomája sincs. Ezt az érzést megerősítette alacsony fizetésem, nyelvizsgáim fura elkallódása, kandidátúráim megfúrása, és még más jelek is mutatkoztak. Különösen szembetűnő volt a nyugdíjazásom után megtapasztalt közöny, a teljes magamra hagyatottság.

Ezért is volt meglepő, hogy a Magyar Néprajzi Társaság 1991 májusában – 70 éves koromban – „tiszteleti tag”-gá választott. Ez alkalommal az elnöklő Balassa Iván a néprajztudomány nevében megkövetett a kandidátúrai „injuria” miatt.

Még javában a Múzeumban voltam, jóval az akadémiai bemutató előtt, amikor a sokszor főlemlegetett „hiányos” szakmai háttér tudatában felvetődött bennem hi-telességem kérdése, a Babos néni rám róttá – nem akármilyen – feladattal kapcsolatban. Hogyan fogok vele megbirkózni? Lesz-e hozzá elég szellemi arzenálom? Hiszen itt már nem is csak a folklórról van szó, hanem egy több tudományágat érintő történeti örökségről. Végül is megbirkóztam vele. Összeszedtem mindazt a tudást, amire szükségem volt. Ráadásul váratlan erősítést is kaptam, mintegy hátvédet a nyelvész-kör – Kruzsok – nagy tekintélyű tagjai, Pais Dezső, Bárczi Géza, Tompa József és mások személyében. Ha egy ismeretlen „néprajzos”-nak nem az akadémikus Pais Dezső a korreferense, akkor nem az akadémikus Ortutay Gyula vállalja az előadás elnökségét, amint ezt tette ő az MTA íratlan szabályai értelmében. Amikor átadtam Ortutaynak a meghívót a nevezetes előadásra, megnézte, majd kissé csodálkozva ezt mondta:

– Magát Pais Dezső korreferálja?

– Igen.

– No, akkor nekem kell elnökölnöm!

Így is lett. Nemcsak elnökölt, de az elnöki szó jogán hozzá is szólott. Elég hosszan. Másnak már nem is adta meg a szót, hivatkozván a valóban hosszúra nyúlt ülésre, amelyen – szerinte az érdemi dolgok már úgyis elhangzottak. Emiatt a zsúfolt teremben többen morgolódtak. Kinek-kinek lett volna még mondanivalója, ami az új

műfaj különleges volta miatt érthető volt. Az ülés anyaga rövidesen meg is jelent az Ethnographia 1971/3 számában.

Kiegészítésül ide kívánczok egy rövid záradék. Az 1970. február 11-i nyilvános – mondhatnám: ünnepélyes – bemutató megadta a zöld utat az ilyesféle kutatásoknak is. Fettich Nándor azonnal leutazott Vasba, kibővítette anyagát, és megírta az őshitet is érintő, merész tanulmányát. Ezt soron kívül – még előttünk – lehozta az Ethnographia az 1971. évi első számában. A régi félelmek hatására ő még most sem nevezte nevén imádságait, hanem „vallásos jellegű varázsszövegek”-ként határozta meg őket.

Fettichet, a kiváló honfoglalás kori régészt, Lajtha László révén ismertem meg. Babos néni imáját neki is megmutattam, amikor Újváry Lajos festőművész révén megtudtam, hogy őneki szintén vannak különös szövegei, amelyeket Vas megyei pap barátai és ordasi Besenczi Sándor szedtek össze. Lévéen meghurcolt, félretett ember, ilyen emlékekkel nem jöhetett elő. Mi több, át is adta nekem értékes anyagát összehasonlításra. Lehetett vagy negyven darab, főleg a Vasra jellemző „Fehér rózsza, Mária...” típuskörből. Fettich anyagából én egyetlen szöveget sem használtam fel vagy közöltem le későbbi kiadványaimban. Ha mégis előfordult, hogy más-tól is közöltem az anyag teljesebb láttatása érdekében, a gyűjtő előzetes hozzájárulásával, nevének jelzésével tettem. Mindig tiszteletben tartottam a szerzői s a gyűjtői jogot.

Az érdemi eredményt nem hozott könyvtári kutatás után a nép körében kerestem a választ kérdéseimre. Hosszú évek gyűjtési tapasztalatai alapján mentem el hagyományőrző, mélyen vallásos közösségekbe, amelyekben a papok és az öregek már ismertek. A plébánosok szeretettel fogadtak. Azokban az időkben ugyanis vallásos néphagyományt senki nem gyűjthetett. Elmondtam, hogy most mi járatban vagyok. Régi imádságokat gyűjtök. Kedvesen közölték velem, hogy bár nagyon örülnek nekem, de hiába jöttem, mert amit keresek, az nincs. Ők aztán igazán tudják, hogy a híveik mit imádkoznak, és soroltak imakezdeteket az egyházi hivatalos szövegállományból. – Rendben van, Főtisztelendő úr, biztos úgy van, ahogy mondja, de ha már itt vagyok, megnézném a régi öregeimet. Biztos sok minden jutott eszükbe még. Másnap kimentem az egyik filiájába, éppen templombúcsújukat ünnepelték. Hideg volt, pilinszkált a hó. Korán kiálltam a templomajtó elé. Mint fekete varjak a hóban, jöttek a csizmás, bőszoknyás, nagy berlinerkendős asszonyok. Mindegyikkel szóba álltam. A már kialakított kérdezésmódozatom folytán kiderült, hogy sokan tudnak engem érdeklő szövegeket. Megkértem őket, hogy a szentmise után fáradjanak be a sekrestyébe egy kis pótkegyességre. Mind bejött. Aztán ment a mikrofon szájról szájra. Amit hallottam, nekem már nem volt meglepő, annál inkább a papjuknak! Nagyon hideg volt a köves helyiségben, ő mégis gyöngyöző homlokkal, színét változtatva csak azt mondogatta: *„ezek teologice, liturgice abszurd szövegek”*.

– Lehet, hogy azok, Főtisztelendő úr, de gyönyörűek és nagyon értékes emlékek.

Nem értett velem egyet, de én csak folytattam a munkát, amíg minden asszonyt végighallgattam, s a járulékos adatokat rögzítettem. A kezdeti gyűjtések idején többször hallottam ilyen és hasonló papi megjegyzéseket, rosszálló kritikát, elutasítást. Akik már ismertek, csodálkoztak, hogy ilyesmibe keveredtem, netán valami szektatag lettem. Volt, aki be sem engedett, vagy ha igen, le sem ültetett, pedig látta, hogy igen fáradt vagyok. Egész nap gyalogoltam a hatalmas Uher magnóval a vállamon. (A hatvanas évek végén már volt ún. riportmagnónk, az UHER, nehéz ugyan, de stúdióképes felvételeket készíthettünk vele.) Ez egy hegyközi faluban történt. Reggel nem találtam bent a plébánián a papot, este kerestem fel, miután végigjártam a dimbes-dombos falut. Általában beköszöntem hozzá, miután egy-egy fohászra bementem a templomba is. Jelezni akartam, ki vagyok, mit csinálok, úgyszólván híre megy, hogy mászkál a faluban egy magnós nő, s öregeket keres. Nem akartam fű alatt dolgozni, hanem nyíltan, még ha az egyháziaknak nem is tetszik, mert úgy vélik, hogy megzavarom a híveiket. Különben is van elég bajuk az elvtársakkal, rólam végül is nem tudhatják, ki vagyok. Lehetek azsanprovokatőr, beugrató ágens. Az udvariatlan hegyközi pap is annak tartott. Azért nem ültetett le, hogy minél előbb megszabaduljon tőlem. Mielőtt eljöttem tőle, előtte azért közöltem vele, hogy magatartása pap létére sem krisztusi, sőt, s egy dicsértesséssel hagytam ott. Jött utánam. Elnézést kért, hogy így esett a dolog, de politikailag... ugyebár... Mindenféle emberek jönnek hozzá... Odaátról, túlról is, – mutat a csehszlovák határ felé. Nyugati csuda-magnóm van, s azzal akárki nem rendelkezhet! Hiába mutattam fel a hivatalos kiküldetési rendelvényt, ez még nem oldotta fel a gyanút, a kételyeket.

Magával a néppel, az öregekkel nem volt különösebb gondom. Előfordult ugyan, hogy rám uszították a kutját, vagy hatalmas kerti söprűvel jöttek nekem, hogy kiséprűzzenek még a portáról is, mint afféle hitromboló szektás alakot, ördögfajzatot.

Eszembe jutott, hogy Lajtha-korszakunkban – a zord ötvenes-hatvanas években – Vas- és Sopron-megyei gyűjtéseink során a soproni főapáttól, Bán Jánostól és az egykori szombathelyi teológia rektorától, Géfin Gyulától kaptunk ajánlólevelet a papjaikhoz, hogy mind ők, mind híveik tájékozottak legyenek velünk kapcsolatban.

Gyűjtési nehézségeimről szóltam régi barátainknak, Kovács Sándor szombathelyi és Kacziba József győri püspököknek. Körlevelet tettek közzé, amelyben elmondták, hogy ki vagyok, mit csinálok, és kérték papjaik segítségét ehhez a múltfeltáró, nagyon fontos munkához.

Ezeknek a teologice-liturgice abszurd szövegeknek az elfogadását és a személyemmel kapcsolatos bizalmatlanságok, kételyek elosztatását az egyházi sajtó is elősegítette. Ez szélesebb körű nyilvánosságot biztosított nekem, s meghatározó személyek érdeklődését is fölkelte imádságaim iránt. Megindította az előítéletek lebontását és a szövegek valódi értékének elismerését.

E folyamatnak is volt előzménye, mint ahogy az imádságműfaj feltárásának menetében is minden mindennel összefüggött. Az égi vezérlés jelenlétét lépten-nyomon éreztem. Már a Babos néniel való találkozás sem a véletlen – ahogyan ezt sokan szeretnék láttatni –, hanem a Gondviselés műve volt.

Amikor a kutatás nehézségeivel küszködtem, miközben már benne jártam a hagyomány sűrűjében, s már-már úgy éreztem, nem látom a fától az erdőt – egyszer csak megláttam. Az Úristen mellém állt ismét, soha jobbkor, s biztosította a folytatáshoz az égi fény éltette hit erejét. Az ember gyarló, esendő, s el-elbizonytalanodik. Főleg, ha túlhajsolt és fáradt. Leül és elül. Aztán megrázza magát, mint a vizes kutya, s máris viszi az ösztöne, vizslatja a nyomot.

De most nézzük – a számomra később olyan fontosnak bizonyult – egyházi sajtó szerepét és az előzményeket! 1970. április 25-én Vas-megyei gyűjtésem során Izsákfáról jöttem meg. Későre járt az idő. A szálló halljában találkoztam Jancsó Adriennel, a híres előadóművésszel. Járt a országot, éppen Vasban voltak fellépései. Kérdeztük egymástól, ki hol jár, mit csinál. Mondtam neki, hogy szokásköltészeti anyagot gyűjtök, s újabban régi népi imádságokat. Nagyon szépek és különösek.

– Meghallgathatnám őket? – kérdezte Adrienne.

– Persze! Gyere föl a szobámba, lejátsszom neked.

Meghallgatta szegény vak Rozál – Szabó Rozál – imádságait, s lázba jött tőlük. Megígértette velem, hogy visszatérve Pestre, telefonálok neki, mert férjének, Zsolinak, – Jékely Zoltánnak – a híres költő, Áprily Lajos fiának is szeretné megmutatni. Pesten fölhívtam őt és a megbeszélt időpontban, egy munkanapon, egyenest a Múzeumból mentem el hozzájuk, vállamon a nagy Uherrel, az illusztrációs anyaggal. Mikor megérkeztem, bentről zsirogás hallatszott. Én egyedül Zsolira számítottam, nem szobányi hallgatóságra. A kutatás kezdeti időszakában még tartottam a nyilvánosságtól, kerültem a feltűnést. Félttem az ávótól, s féltettem az anyagot. Indignálódva mondtam: Adrienne, nem erről volt szó! Nem ennyi emberről! Különben is, ha tudom, másként öltözöm, nem így jövök el munkaruhában. Adrienne rövidre fogta válaszat: a barátaim nem a ruhára kíváncsiak, hanem az imáidra, s máris betel a szobába, ahol sokan ülnek. Filoszemberek: költők, írók, irodalmárok, nyelvészek. Mái is emlékszem Kodolányi Gyulára, Szilágyi Ferencre, s persze Jékely Zsolira, ahogy ott mosolyogva várnak. Adrienne üdvözlő szavai után az akadémiai előadás nyomán mondom a magamét, majd bejátsszom a szövegeket is. Döbbsent csönd, aztán kérdések sora. A vége felé hátul föláll egy fekete mokány ember és azt mondja:

– Asszonyom, arra kérném, hogy amiket itt elmondott és lejátsszott, írja le, és én lehozom az Új Írásban.

„Jézus! – gondoltam magamban. – Már csak ez hiányzott nekem! Ez az Adrienne mibe kever engem!”

– Ön kicsoda? – kérdezem a mokánytól.

– Juhász Ferenc vagyok.
– Jaaa!? A műveit jól ismerem, megvannak a kötetei, de közlésről szó sem lehet.
– Miért nem?
– Nem lehet, mert ez a szöveganyag túlságosan gyenge még, zsenge kis sarjadék. Ezt az ávós csizma azonnal eltapossa. Akkor aztán nézhetem magam s az imáimat!

Juhász nem tágitott.

– Gondolkozzék rajta, és kérem, bízzék bennem! Majd még hívom.

Se nem gondolkodtam, se nem bíztam benne. Időnként telefonált, de válaszom nemleges volt. Persze köszöntem érdeklődését, s elnézését kértem, amiért elutasítom, de nem kockáztathatom a gyűjtés menetét, eredményeit. A félelem külögyes korszakom óta bennem élt. Laci bácsi életében tompult, de a Múzeumban, s főleg az imádságtudatás során, megint jelentkezett. Ráadásul a hetvenes évek elején az ún. brezsnyevi csavar, a keményebb politikai vonalvezetés is érzékelhetővé vált. Legalábbis én vidéken sokszor kerültem kellemetlen helyzetbe. Néha nem is veszélytelen helyzetekbe! Átéltam még a tömegpszichózis örületét, a fölhergelt nép félelmet keltő indulatát is. No meg heves egyházellenes kirohanásokat, sőt akár kitoloncolásokat is! Csak néhányat idézek föl ezek közül.

Egy aranyos nénivel dolgoztam Tolna egyik községében, ahová a kitelepített svábok helyére bukovinai székelyeket költöztettek. Nagyban szól a magnó, amikor a néni egyszerre megmerevedik és elhallgat. Meghallotta ugyanis azt, amit én nem, a kis kertkapu csikorgását. A tornác végén megjelenik egy jó kiállású férfi, a fia.

– Jó napot, jó napot! Hát itt mi történik?

Megmondom, hogy ki vagyok, miért jöttem és mit csinálunk. A nénit ajánlották a faluban, hogy sok régiséget tud. Azokból veszek föl néhányat.

– A mama sok mindent tud, sok éneket. Na nézzük, mit vett föl tőle!

S már nyúl is a magnó felé. A néni közben kardnyelten, sápadtan, szó nélkül ül. Csak a szeme rimáncodik. Szerettem volna összecsukni a gépet, mondván, hogy még sok helyre kell mennem, és az esti buszt is el kell érnem. A férfi erősködött, hogy szeretné hallani, miket énekelt a mama. Nem volt mit tenni, el kellett indítani a gépet. A várt énekek helyett népi imádságok hangzottak föl, szépen, átéléssel. Az öregasszony még mindig mereven ült, csak a színe változott. A fiáé is. Lángvörös lett, fölugrott. Hogy mit kaptam a fejemhez, azt nem mondom el. Még paptetű is lettem. Dühödten rohant ki a házból, be a szembe-szomszédhoz, akivel nemsokára megjelent. Kiderült, hogy a fiú a falu párttitkára volt, s egy másik nagy elvtárhoz vágatott át. Amíg távol volt, a néni csak jajistenemezett, s mondta, hogy fia ilyen korán nem szokott hazajönni. Én közben összeraktam a holmimat és nyugtattam őt, hogy így, meg úgy, hivatalosan vagyok itt, nem lehet neki ebből semmi baja. Közben megjött a „házigazda”.

– Na most gyerünk! – s elindultunk a kapu felé.

A mamától még előtte elköszöntem, megsimogattam, mielőtt a morc férfiú visszajön. Sajnáltam őt, mert féltem, nem ússza meg szárazon. Engem az utcán kétfelől karon fogtak, és erőltetett menetben elvittek a falu végére. Közben mondogatták, hogy ez kitoloncolás, és örüljek, hogy nem szóltak az őrsnek.

– Miért szóltak volna? Van hivatalos papírom! – mondtam, de nem érdekelte őket sem a papír, sem a pecsét.

Mikor már jól elhagytuk a községet, közölték, hogy ki vagyok toloncolva, figyelmeztettek, eszembe se jusson visszamenni, mert akkor nézhetem, hogy mi történik velem. Ha nem is vágtak hátba, löktek egy jót rajtam. Amíg gyors tempóban léptettek, a párttitkár elvtárs mondta a maga szocialista litániáját a nagy nehezen kiharcolt vívmányokról, meg a szép ékes szavakkal kicifrázott reakciós alakokról, amilyen én vagyok. Mikor elindultak visszafelé, leültem az árokhátra, és kissé rendeztem lelki soraimat. Elgondoltam: normális vagyok én? Ahelyett, hogy ebben a hőségben a Balatonban lubickolnék a családommal, kiteszem magam az ilyen bum-burnyákok hatalmaskodásainak. Mindez 1970. július 24-én, délután történt. Fél óra múlva átvágtam a mezőn, és a kertek alatt visszasomfordáltam a községbe. Jóval följebb, nehogy a heves őrgondnokkal találkozzam. Közben sokat gondoltam a né-nire, aki biztos megkapta a magáét. Szegénykém!

A politikai éberség gyakran szabadította rám a rendőrséget. Sárospatakon gyakran jött oda hozzám egy rendőr. Az őrs ablakából látták, hogy valaki ül egy kerítés talapzatán, éppen a református nagytemplom kerítésén. Valami van az ölében. Asszonyok veszik körül. Ott bent tudni akarták, hogy mi történik, kérdezze meg a jámbor, hogy mit csinálok. Meg is kérdezte.

– Dolgozom, feleltem neki.

– Ez magának dolog?

– Nekem ez bizony dolog, nem is könnyű dolog.

A rendőr közölte, hogy be kell engem kísérnie. Mondtam neki, hogy előbb elmegyünk a tanácsba, és beszélek a tanácselnök úrral, jól ismerem őt. (Jóban lettünk vele az egyik Erdélyi János ünnepségen, amelyiken húgommal voltunk az „unokák”, igen megtisztelt jelenlévők.) Erre ő már nem vállalkozott. Visszament az őrsre jelenteni. A végardói, jól imádkozó görög katolikus asszonyok a rendőr láttára pillanatok alatt eliszkoltak. Bosszankodtam, mert egy bokorban ennyi öreget ritkán kapok el.

Ez a pataki történet semmi ahhoz képest, mint amikor egy ormótlan URH-kocsi jött értem, az egyik gyönyörű dunántúli kegyhelyen. Jugoszláviából áttett politikai diverzánsnak vélték, akiről nem sokkal előtte a Kékfény is szólt, s kérte a lakosság segítségét e veszélyes nőszemély megtalálásához. Engem a csodamagnó, az UHER vitt a jégre. Azt hitték róla, hogy valami adó-vevő berendezés. Az egyik éber elvtárs rohant egy még éberebb elvtárhoz, majd együtt a rendőrségre. Megvan a kékfényes nő! – felkiáltással estek be az őrsre, komoly jutalom reményében. Máris indult az URH-s különítmény: Egy hatalmas sonkakezű, nagydarab ember, meg egy sovány, nyizga fiatal. Gigaszorító volt, ahogy a vijjogó dzsip hangja belehasított az

ének-lő-zsolozsmázó tömeg áhítatába. Azt hittem, verekedő részegeként jöttek. Kegyhely ide, kegyhely oda, estére már késelés is elő-előfordult. Most is későre járt már. Én a nagy konyhában búcsúsokkal ültem, háttal az ajtónak és dolgoztam. Egyszer csak látom, hogy az asszonyok nyugtalankodni kezdenek, szedelőzködnek és indulnak el. Abban a percben egy éktelen kéz nehezedik a vállamra.

– Maga most velünk jön – mondja a nagydarab.

– Én? – értetlenkedem. – Miért kellene nekem magukkal mennem?

– Az a parancs, hogy vigyük be magát a kapitányságra.

– Engem? De miért vinnének be?

– Ne kérdezzen semmit, ez a parancs!

Közben szedem elő a kiküldetési rendelvényt. Rajta MTA Néprajzi Kutatócsoport... Nézi, forgatja, nem érti. Én se az egészet. A konyhában már csak az öreg szakács néni üldögélt. Sápadtan nézett maga elé. Féltett. Nem tudhatta, hogy nekem már volt dolgom a hatalommal, de általában kívágtam magam. Fölfokozott állapotban az agyam mindig kiválóan működött. Most meg az előrelátó Úristen gondoskodott arról, hogy olyan nagyhatalmú emberek legyenek a háttérben, akik átadják névjegyüket, telefonszámukat, szükség esetére elérhetőségüket. Előszedtem a tárcámból két névjegyet, megyei-városi vezetőktől kaptam egy fogadáson. Mutatom a nagydarabnak, s mondom:

– Nekem meg arra van utasításom, hogyha bármi gond van, hívjam őket. És most menjünk be az irodába, beszélnem kell velük!

Látja, hogy elszántan indulok. Hirtelen elém áll. Lángvörösén, ám suttogva, szinte áhítattal kérdi:

– Maga ismeri X. Y. elvtársat?

– Persze, hogy ismerem. Ha nem ismerném, nem lehetne nálam a névjegye. Na, hívjuk fel őt máris!

Mariska néni a távoli hokedlin már nem meredt maga elé, hanem mosollyal a szája szögletében nézett rám. Szegény yard teljesen megzavarodott. Pislogva tekintgetett a nyizgára, majd a nyaka tövét vakarva, szó nélkül eloldalgott. A sovánka meg a nyomában. Én meg a névjegyeket nézegettem, s lélekben köszöntöttem a főelvtársakat. Azon a fogadáson ugyanis kérdezték, hogy megy a munka, nincsenek-e nehézségeim. Mondtam nekik, a munka megy, ha hagyják. Nehézségeim bizony akadnak, nem egyszer kínos percek, de eleddig még mindig megúsztam. Ekkor adták oda a névjegyüket, hogy ha kell, jelezzem nekik.

Másnap tudtam meg a szállásadóimtól, hogy azért jöttek értem, mert egy Nagyokos a magnómat rádió adó-vevő készüléknek vélte. Tehát a keresett kékfényes nő csakis én lehetek. Mondanom sem kell, hogy közben imádkozó asszonyaim szét-széledtek. Így aztán kimentem, elvegyültem a virrasztó búcsúsok közé, s aki tudott valamit, attól fölvettem az imáját, énekét. Már derengett, amikor lementem az öreg gazdához szállásomra valamennyit aludni. Nekem már csak a verandán akadt hely egy derékölő piccsen. Az egész házat ellepte a búcsús nép. Az udvaron része-

gek zsongtak. Kínlódtam vagy két órát, majd sorsomat elfogadva fölmentem Mariska nénihez, aki jó forró kávéval egyenesbe hozott. Hat óra körül lehetett. Iszom a kávé, eszegetem hozzá a puha kalácsot. Egyszer csak megjelenik az egyik házbéli pap. Tudott az előző esti yardlátogatásról. Nyilván nem örült neki. Én sem. Rám néz, s azt mondja:

– Rosszkor tetszett jönni, mert Mariska nénit tetszik zavarni a panírozásban.

– Én? A panírozásban? Negyed hétkor?

Nem akartam hinni a fülemnek. Üres a konyha, semmi előkészület a nagy ebédhez. Húsnak nyoma sincs, se a besegítő asszonynépnek. A házbéli csak áll és vár. Én fölállok, eligazítom a vállamon a dögnehez magnót, veszem a „bábatáskát” – amibe minden befér –, odalépek Mariska nénihez. Megölelem, megköszönöm a kávé-kalácsot, s szótlanként elhúzom a csíkot. Bemegyek a templomba, a szentelt vízzel keresztet vetve lemosom a bennem gerjedt indulatot. Isten előtt elengedem testem-lelkem, s megyek ki: gyűjteni. Gyűjteni, mindig gyűjteni.

Kutatásaim kezdetén szakmai gondjaimban sokszor fordultam Tálasi Istvánhoz, aki ugyan magáról mindig kijelentette: „én nem vagyok folklorista”, de mindenben segített, és mindig fején találta a szöveget. Tőle kaptam 1969 nyarán a csodálatos Memorialist, egy gyönyörű kéziratos imádságot a 17. század végéről. Gyakran álltam tanácstalanul, s kérdezgettem a sorsot, meg őt. Elmondtam neki gyűjtőúti kalandjaimat, s a minden irányból tapasztalt értetlenséget, nem egyszer rosszindulatot. Tudott a Juhász-sztoriról is, meg hogy már többször telefonált s várja válaszat. Nem tudok dönteni, félek a nyilvánosságtól, félttem az imákat és az öregeket, akik szintén félnék. Hányszor hallottam tőlük: *„Nem lesz ebből valami baj? Ne ám, hogy öregségemre börtönbe juttasson engem! – Ma ijjenekről nem szabad beszélni! – Nem valami rossz bű érdekli magukat ezek után? – Csak ne legyen valami baj! Valami rossz ízbe belekevernek, öreg létemre valahová elvisznek, vagy tudom is én. – Hát má ijjen, tiltakozva vannak most illenfélék.”* Számtalan ilyen és hasonló megnyilatkozás nyomasztott, és még bennem is éltek a régi félelmek... Egyszer azt mondja nekem Tálasi: Zsuzsa, bízzék Juhászban, bízzék benne! Adj oda neki! Odaadtam neki. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem volt bennem szorongás. Nagyon is volt. Ő viszont örült, hogy rászántam magam, és nyugtatott: higgyem el, hogy használni fog az ügynek, ha ő megjelenteti, és ír is hozzá bevezetőt. A későbbiek bizonyították, hogy igaza lett.

Az Új Írás 1970. szeptemberi számában megjelent a híressé vált *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című mini-antológia, szakmai bevezetőmmel és harminckét imádsággal. Juhász Ferenc megírta hozzá gyönyörűséges előszavát *Imák, apokrif mánorok* címmel, amelyből azóta is idéznek. Egy példányát gyűjtőutakra mindig magammal vittem, s ha éber elvtársak – rendszerint párttitkárok, munkásörök, néha igazgatók – akadékoskodtak, sőt fenyegettek, amiért klerikális reakcióként a népi demokrácia ellen dolgozom, csak elővettem, megmutattam az Új Írást. Nyírbátorban, a

máriapócsi búcsúra mentemben, többedmagammal vártunk az állomáson a vonatcsatlakozásra. Volt elég idő ahhoz, hogy szóba álljak az asszonyokkal és kérdezősek tőlük, s ha van mit, azt fölvegyem. Többen álltak ott, s hallgatták, még férfiak is. Egyszer csak kilépett közülük kettő, munkásőrök voltak, s mint a rendszer elleniségét, bevitték az állomásra valami főnökszerűséghez. Ékes karszalag is előkerült. Elmondták, hogy mit művelek, a Szűz Mária, meg miegymás. Hangosan imádkoztatom a népet. Meglobogtatom a főfejnek az Új Írást, mutatom neki a terjedelmes közlést, mondván, hogyha ugyanilyen imádságok neves folyóiratban megjelenhetnek, akkor mi a gondjuk? Csak néztek rám. Nem tudták helyére tenni a dolgokat. Én meg igyekeztem kifelé, mert már jelezték a vonat érkezését. Az Új Írás sokszor került elő a táskámból, hogy Juhász Ferenc pajzsként szolgáljon. Gyakran jutottak eszembe szavai: Zsuzsa, bízzék bennem! És én mennyi ideig nem bíztam, haboztam. A protestáns Tálasi István racionalitása kellett ahhoz, hogy oldódjék bennem a félelem, s vigyorogva mutassam föl egyes elképedt fontos embereknek.

Az Új Írás másképpen is szolgált: a kutatás sorsára meghatározó módon. Fölkeltette a figyelmet és mozgósította a sajtót. Jancsó Adriennel keresztül is, bár közvetve. Ő ugyanis – az Új Írás közlése hatására – a bemutatás előtt álló Földédesanyám című műsorába be mert már iktatni egy ún. „szent blokk”-ot. Rá egy évre már Török Erzsinek is volt „bátorsága” a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című összeállításával az Egyetemi Színpadra kiállni. A szövegek és a terjedelem adta nagyobb kockázat miatt, biztonságból ő még egy másik pajzsot is emelt maga elé: Ortutay Gyulát, aki őt nagyon szerette és ezért „rázós” estjének bevezetőjét elvállalta. 1971 novemberét írtuk. Ortutay óvatos volt. Arra kérte Erzsit, hogy azért műsorába illesszen be világi énekeket is. Erzsik tudta, hogy nagy a tét, így az eget nyitogató, hosszú első rész után egy rövidebbre fogott moldvai-erdélyi válogatás következett. Az adott időkeret nem léphette túl, viszont nem akarta a nagy gonddal összeállított szent anyagot megkurtítani. A szűnni nem akaró vastaps elárulta, hogy nemcsak az idősek, hanem a fiatalok, az Egyetemi Színpad látogatói is igényelték az ilyesféle „lelki mosogatást”. Erzsik estjét még néhányszor megismételték, a Mátyás-templomban is. Viszonylag korai halálával káprázatos művészt veszítettünk el. Mindkettőjük estjeit jelentős sajtóvisszhang kísérte, külön elismerve a „szent anyag” szépségét, értékét.

A népi imádságkutatás sorsa Juhász Ferenc közlése után hamar összeforrt az Új Ember katolikus hetilappal. Már október 3-án Rosdy Pál tollából *Amíg el nem lobban...* címmel jelent meg egy, az Új Írás-tanulmányt nagyon érzékenyen, lényégre látóan elemző írás, majd november 29-én *Magyarok imádsága* című vezércikkében Sinkó Ferenc jellemzi a nép imádságok sajátosságait, lelkeségét, értékét. Az 1971 húsvéti számban *Ősi népi imáinkért* című, műfajbemutatónak is tekinthető cikkében ismét Rosdy Pál szól e szövegek jelentőségéről. Miképpen Kovács Sándor szombathelyi püspök kérte papjait, hogy segítsenek engem a gyűjtőmunkában, úgy ő is közüggé kívánta tenni e hagyomány gondozását, mentését. Föl akarta oldani

a papok érthető ellenérzését, és elnyerni segítségüket a gyűjtés folyamatában. Buzdította mindazokat, akik „értő lélekkel segíteni tudnak és akarnak”. E munka megkönnyítésére Rosdy megadta a szövegek jellemző jegyeit, szerkezeti, tartalmi, formai ismérveit, továbbá a hagyományozás és a népi használat módozatait. Hogy felismerhetőbbé tegye ez eddig rejtve élő szellemi örökség szövegeit, bemutatja annak állandó összetevőjét, az ún. záradékot, amely az archaikus népi imádságmű-faj legrégibb történeti képződménye.

Az Új Ember szerkesztősége, élén a palóc imádságos lelkületet magával hozó Magyar Ferencsel, teljesen megértette és magáévá tette törekvéseimet. Tudták, hogy célom az anyag minél szélesebb körű megismertetése, elfogadtatása és a lehető leggyorsabb gyűjtése. Ehhez a nemzeti összjátékhoz kértem az olvasók közreműködését, s hogy azt megkaphassam, kellett tudatosítani a műfaj történeti értékét és a középkori eredetű jámborsági gyakorlat elfogadását. Ezt saját erőmből nem tudtam volna elérni, csak az egyházi sajtó közreműködésével. A kérdést állandóan a felszínen tartottam: beszámolókkal, visszajelzésekkel, az olvasók bevonásával, szövegközlésekkel. Úgy tetszik, ezáltal sikerült közggyé tennünk az archaikus népi imádságok létét, s felkeltenünk az egyéni felelősség érzetét. 1971 karácsonyi számában már rövid visszatekintést adhattam a történekről, és érdemben szólhattam a közösségi emlékezés értékmegőrző képességéről, esetünkben a középkori szenvedés epika- ill. Máriasíralom-líra imádságfunkcióban átmentett töredékeiről.

Tény, hogy ha Magyar Ferencék nem biztosítják nekem a nyilvánosságot, nem tudtam volna mindazt elérni, amit elértem, mind mennyiségben, mind minőségben. Sajtó nélkül nem tudtam volna „közönségszervezni” azaz a gyűjtési lehetőségeket messzemenően kitágítani. Tömegeket kellett mozgatni ahhoz, hogy egy-egy napi faluzás, fáradságos rohangálás eredményeként begyűjtött néhány szöveg helyett a templomok és a zsúfolt kegyhelyek nyújtotta bőség öröme töltsön el. Ragaszkodtam ahhoz, hogy minden nagyobb jelentőségű előadásról, akár templomokban, akár hittudományi főiskolákon tartottuk, a szerkesztőség adjon hírt. Ezek a jelentéktelennek látszó, sokszor nem is szignált szerkesztőségi közlések nagyon fontos dokumentumok, jelentős történések nyomai, egyben hírvivői. Köznapián úgy mondhatnám: étvágygerjesztői. Győrben volt előadás, legyen Baján is! Baján volt, legyen Sopronban is, és így tovább. Lassan végigtájtoltuk az országot, amíg a fejünkre nem vertek. De ez egy külön fejezete a Hegyet hágék-történetnek.

Az Új írásbeli közlés, amint láttuk, biztonságot adott Jancsó Adriennek és bátorítást Török Erzsinek. Ők még Kolozsvárról ismerték és becsülték egymást, s igaz barátság fűzte őket össze. Ki-ki a másik előadóestjét meghallgatta, nem is egyszer. Erzsik ott volt a „Földédesanyám” bemutatóján s már megfogant benne a Hegyet hágék, lőtőt lépék-est gondolata. Sokat járt hozzám, s belehallgatott gyűjtéseimbe, ismerkedett az anyaggal, szemezgetett belőle, és formálta új műsorát. Jóllehet a gyűjtési felhívások hatásosak voltak, de számomra inkább azt jelezték, milyen

értékek lappanghatnak még, és ezek egyre feszesebb tempóra készítették. Egyre nyomasztóbbnak éreztem a felelősségemet, mind az anyaggal, mind az öregekkel szemben.

Ez az időszak fölidézi bennem azt a félelmekkel teli, mégis lobogó, szinte hősi korszakot, amely számomra az archaikus népi imádságműfaj, és a Mária-költészet föltárását eredményezte. Földézi a versenyfutást a pusztuló hagyománnyal és az öregeket, a kiváló adatközlőket célba vevő halállal. A havi 10-14 napos hajnaltól késő estig tartó gyűjtéseket hófúvásban éppen úgy, mint rekkenő hőségben. Egy ilyen alkalommal Tolnában moldvai öregek között jártam. Elirányítottak a szomszéd faluba is. Itt van a közelben, mondták. Át is lehet gyalogolni. Nem érdemes a buszra várni, az csak később jön. Négy kilométer. Nem a világ. Átgyalogoltam. Út menti fák, árnyék sehol. Perzselő nap annál inkább. Fejrevaló semmi. Kezdtém szédelegni, enyhe hányingert érezni. Le kellett ülni az árokhátra. A falu nem volt már messze. Mégsem mertem elindulni, tovább szédelegni. Egy gazdaember jött lovas szekérrel. Megállítja lovait, megpöccenti a kalapját egy jónapottal.

– Hát magával mi van? Hogy kerül ide?

Mondom hogyan és miért.

– Meddig akar itt ülni?

– Addig, amíg nem szédelgek. Lehet, hogy túl sok volt a nap.

– Kihez akar menni?

Mondom a nevet.

– Na, jó, ismerem őket. Elviszem magát hozzájuk. Üljön föl a szekérre!

– Ülnék, csak nem tudok. Fáj a fejem és szédülök. Nincs erőm.

A gazda leszállt, átsegített az árkon s valahogy föltuszkolt a szekérre. Csak nézett rám és csóválta a fejét. Nem tudta megérteni, mit keres ez a jólöltözött nő az árokháton egy nagy táskával és egy fenemagnóval. Mondtam, hogy régi énekeket, imádságokat gyűjtök. Ezzel sem lett okosabb. Elvitt a megnevezett öreghez. Segített lekászolódni a szekérről. Beköszönt:

– No, Mari néném, elhoztam magához ezt a fehérnépet. Magát keresi. Ott találsz az árokszélen. Elég gyöngye, csináljon vele valamit!

Mari néninek elmondtam, hogyan jártam, talán a nap szúrta meg, valami jól nem vagyok. Lefektetett a hűvös szobába, megitatott velem egy nagy bögre tejet. Elmondtam, ki küldött hozzá, egykori falubelije, és miért. Szunyókáltam néhány órát. Be-benézett rám. Estefelé jobban lettem. Még dolgoztam is valamennyit. Elkísért az esti buszhoz s visszamentem Janikához Tamásiba. Másnap nem engedett sehova, otthon tartott a hűvösben.

Ez a nem éppen kellemes élmény is segített fölismerni, hogy egymagam nem bírok ezzel a munkával. Nem tudom végigloholni az országot, az egész magyar nyelvterületet. Olyan eszközökre van szükségem, amelyik törekvéseimet hatásosan segítik, és hangom messzebbre viszik. Egyik ilyen eszköz volt a sajtó, a szinte

minden községbe eljutó Új Ember, a másik a szakmai előadások, ismeretterjesztés országsszerte, tudományos fórumokon, főiskolákon, éppen úgy, mint művelődési házakban, vagy zártabb közösségekben. Végül a leghatásosabb eszköznek a vallási események, nagy ünnepek alkalmával, búcsúkon, templomokban tartott egyházzenei áhítatok bizonyultak. Ilyen alkalmakkor tömegek előtt számolhattam be munkámról, jellemezhettem a kutatott hagyományt, és kérhettem a jelenlévő sok száz hívő személyes közreműködését. Ekkor támadt az a gondolatom, hogy előadásaimat emberközelségbe hozhatom az élő hang erejével. Erre a szerepre szántam Jancsó Adriennét és Török Erzsit, akik már úgyis nyakig belekerültek gyűjtéseim anyagába, sőt Adrienne elvállalta a május 20-i akadémiai előadáson történeti párhuzamaim bemutatását is, így a Memorialist és egy 18. századi kéziratos gyűjtemény 16. századi szent színjátszás emlékét idéző énekét: *Távul ligy Virginya mert Kristus öleték, Távul ligy Orgóna, mert bárány nyuzaték...* kezdettel. Adrienne már a „Földédesanyám” szent blokkjával is nagyon sikeres volt, újabb és újabb énekeket, imádságokat kért. Erzsik meg nagyban készült Egyetemi Színpadbeli estjére, és valóban gyönyörű szövegeket mazsolázott ki az egyre terjedelmesebb anyagomból. Az én gyűjtésem jellegét az imádságkutatás nem változtatta meg, csak kibővítette. Az ő közös templomi műsorukat az egyházi év két nagy ünnepére fűztem föl: Jézus születése – boldog anya – karácsony, és Krisztus halála – fájdalmas anya – nagyhét eseményeire. A bibliai történetek menetében, nagyjából a szent színjátszás rekonstruálható jeleneteinek rendjében hangzottak fel az imádságok, énekek. Valamennyi a népi tudás gyöngyszeme Moldvától a Palócföldre, Szigetközre, Somogyra. Adott esetben történeti kéziratos énekeskönyveimből is merítettem, hogy a betűkultúra és a szóbeli kultúra esetleges kapcsolódásait láthassák.

Elkezdtek a templomozásokat. Bevezető előadásomban megköszöntem a templomgazdának (érsek, püspök, kanonok, esperes, plébános) a meghívásunkat, bemutattam az előadóművészeket, majd elmondtam jöveteleink célját. Szóltam a népi vallásosság legújabb felszínre került műfajáról, az archaikus népi imádságokról. Ismertettem a műfaj jellemző sajátosságait, s mindazt, amit a gyűjtés szempontjából fontosnak tartottam. Végül kértem a hallgatóságot, hogy ha az elmondottakhoz hasonló imádságokat tudnak, keressenek engem. Aztán átadtam a szót Adriennek és Erzsiknek, akik a megszerkesztett menetben egymást váltva rendítették meg a híveket, hallgatóságot. Az eredmény: óriási tömeg, zsúfolt templomok, rengeteg gyűjtött szöveg, amelyek távolabbról érkező hívek révén – széles kitekinést adnak a műfaj hagyománybeli meglétére, máig is élő gyakorlatára.

A magyar vallási kultúra ezen egyedülálló megnyilatkozásai Győrben kezdődtek 1971. október 11–12-én, a bencés atyák jóvoltából és Kacziba József püspök támogatásával; s Egerben fejeződtek be 1972 decemberében. Elég csúfosan fejeződtek be. Letiltották.

1972. március 25-én – ha jól emlékszem a napra – a Bazilikában öt püspököt szenteltek, köztük Lékai Lászlót, aki a veszprémi egyházmegyét kapta. Ezen a szer-

tartáson én is jelen voltam. Nem mindennapi eseménynek számított mind liturgikus, mind politikai tekintetben Róma Budapest kapcsolatában. 1972. május elején szól a telefon, dr. Pataki László teológiai tanár hívott, akit még a Lajtha-korszakomból ismertem. Bemutatkozott, és azt mondta: most átadom a telefont Lékai László püspök úrnak.

– Lékai László vagyok.

Dicsértessékelek.

– Szeretném fölkeresni – mondja –, félórára zavarnám, ha önnek alkalmas.

Kissé meglepődtem. Mit akarhat tőlem egy püspök? S ráadásul Lékai, akire a Bazilikából még élénken emlékszem.

– Megtisztelő, püspök úr, ha meglátogat, de itt nálam nem nagyon lehet nyugodtan beszélgetni.

Csönd.

– A gyerekek miatt?

– Á, nem! A gyerekek már nagyok, kész emberek, hanem a kutya.

– A kutya?

– Igen, püspök úr, a kutya. Van egy pulink, Bozont. Csodálatos lény. Nincs vele különben semmi gond, de ha vendég van, akkor megőrül, fontoskodik, izgága. Ha kizárom, bent akar lenni, ha beengedem, zavar.

– Akkor megkérhetem, hogy fáradjon ide a Szemináriumba?

Odamentem. Harmadmagával várt, Weisz György kanonok és Körmeny József történész-levéltáros társaságában. Számomra emlékezetes találkozás volt. 4 órára mentem félórára, és negyed nyolckor jöttem el. Jobbára Lékai vitte a szót. Elmondta, hogy az Új Emberből tájékozódik, és figyelemmel kíséri mindazt, amit csinálok. Hivatkozott Rosdy írásaira és az én karácsonyi műfajbeszámolómról a népi vallásosság eddig ismeretlen értékeiről. Ismerte az Ethnographiában megjelent előadásomat is, és az egyház számára jelentős kutatásokat végző Mezey László és Holl Béla elemzéseit. Láttam, hogy fontos, amiben eljárak, és megkérdezte, hogy miben tudna segíteni, mire volna szükségem. Az is érdekelte, mire alapozom, hogyan gondolom ezt a középkori eredet-kérdést, és hogyan egyeztetem össze a szövegek valóban abszurd részeit a hit tisztaságával, az egyház tanításával. Nekem sem kellett több! Addigra már nagyon is beolvastam magam a középkorba, meg olasz-szakosként is a magam kapuit döngettem. Adtam valamennyi történeti háttérrel az egyház és a német-római császárság között lefolyt hatalmi harcokról, következményesen a nép elnyomódásáról és a szükség szerint velejáró forradalmi mozgalmakról. Ezek – Szent Ferenc fellépésének köszönhetően – vallási köntösben jelentkeztek, és az úgynevezett franciskánus szellemiség fölfokozott hitélményében nyilvánultak meg. Krisztus szenvedése és halála kiváltotta érzelmi töltés verbálisan is lecsapódott, és veretes költői műfajokat hozott létre: a passió-epikát s a Máriasiralom-lírákat. Mindezeket nemzeti nyelven, amellyel a nép a maga mélyről fakadt vallási érzéseit jobban ki tudta fejezni, mint a számára idegen egyházi latinnal illetve göröggel.

A népi imádságok Európa-szerte ezeknek a műfajoknak folklorizálódott emlékei, töredékei. Szóltam még a nép kényszerű vallási önellátásáról, a török idők, vallásháborúk okozta paphiányról, lelki ínségről. Hozzátettem még, hogy érthető, ha lélekszikkasztó jelenünkben is élnek és hatnak ezek az egyéni szenvedést is kifejező imádságok.

Lékai és kanonokjai nagyon érdeklődtek a nép vallási arculatának vonásairól, jámborsági formáiról. Faggattak még a munkámmal kapcsolatos nehézségekről is. Főleg a kezdeti időkről meséltem nekik, amikor az volt az érzésem, hogy egy keskeny, korlátnélküli pallón kell átmennem a sebes víz felett. Kezemben a táska, vállamon a nagy magnó. Jobbról is cibálnak, balról is cibálnak, bármikor leveszekedhetnék, pedig át kell érnem a túlsó partra.

– Hogy tetszik ezt érteni? – kérdezte Lékai.

– Hát úgy, hogy jobbról cibál az Egyház, balról a Hatalom, hátulról meg taszigálnak a megtévesztett, elbizonytalanított emberek, akik engem elfajzott hitű szekciónak vélnek. Egyedül az Úristen segít, hogy átjussak a túlsó partra. Ma már az egyházi sajtónak köszönhetően – teszem hozzá – kicsit jobb a helyzet. A néppel is csak-csak szót értek, főleg az Új Ember-olvasókkal. Legnagyobb gondom most az ólomfejű, éber elvtársakkal van. Végül is ők nem tehetnek róla, hogy olyanok, amilyenek. Kortermékek, képződmények.

Röviden érintettem néhány kalandomat. Megkavarta őket az, ahogyan az életnek általuk kevésbé ismert képeit villantottam föl előttük, és bevitettem őket a hétköznapi lét sűrűjébe. A végén nagyon köszönték, hogy annyi mindenről szóltam. Lékai ígerte, hogy segíteni fog nekem.

– Nagyon köszönöm, Püspök úr a segítségét, de attól függ, hogyan teszi. Ha csak imádkozik értem, az is jó, ám nem biztos, hogy elég lesz. Már két püspök is imádkozik értem, de úgy látom, hogy szavuk nem jut el az Egek Urához, mert még mindig nagyon sok a gondom.

Lékai elnevette magát és azt mondta:

– Majd meg tetszik látni, hogy nem csak imádkozni fogok Önért.

Rövidesen meg is láttam.

Alig egy hétre rá Lékai ismét telefonált, immáron Veszprémből. Kérte, hogy írjak fel néhány dátumot. Június eleji időpontokat jelölt meg, vagy ötöt, elég sűrű egymásutánban.

– Mi ez, püspök úr? Mik ezek?

– Papi rekollekciós előadások – s már sorolta is a városneveket. Kaposvár, Keszthely, Nagykanizsa, Veszprém. – Ezek továbbképző előadások lesznek, szeretném, ha a fiamat megtanítaná néprajzosul.

Június 5-én Kaposváron kezdtük a Nagyboldogasszony-templomban. Sokan voltak, úgy láttam, civilek is. Lékai köszöntött, elmondta, miért hívott, mi a célja velem s mit kér a papoktól. Megtartottam az előadást, illusztrációkkal, mint általában. Lékai a végén elmondta, hogy nagyon nehéz körülmények között végzem a gyűjtést.

Tehát, ha valahol megjelenek, akkor segítsenek szállással, étkezéssel, s ha olyan községbe kell mennem, ahonnet bizonytalan a visszaút, vigyenek ki, vagy legalább jöjjenek értem. Hangsúlyozta a gyűjtés fontosságát, az én emberfeletti vállalkosomat. Annál is inkább elkel a segítség, mert most dolgozom egy imádság-antológián, amelynek anyagát elsősorban a somogyi hagyományból kell összeszedni. Ehhez azonban az erősen vallásos közösségeket is fel kell keresni, s ezek általában távol esnek, nehezen megközelíthetőek. Ez időben terjedt el a somogyi papok között az „imafuvar – papi fuvar – Zsuzsafuvar” kifejezés. És ez bizony így volt.

Lékai papjai valóban készségesek voltak. Többen kimondottan örültek az ilyen utaknak, mert ők is sokat tanultak és kissé másként látták a nép vallási életét, a liturgián kívüli – Bálint Sándor kifejezésével élve –, a templom árnyékában kisarjadt népi áhítat, a paraliturgia igényét, értelmét, a belső „kamarákban” tárolt lelki eledel fontosságát. Oda akkor mennek be, amikor éppen korog a lelkük és szomjas az égi harmatra, amely nem mindig az oltár felől száll rájuk, hanem gyakran a tiszta szobák szent sarkából.

A rekollektációs előadásokkal és az alsópapság beszerzésével Lékai csak az első lépést tette meg. Az Új Ember révén hírt kapott az 1971 őszi templomozásainkról, s azok tömegeket vonzó hatásáról. Beszélgetésünk során említettem, hogy a gyűjtés hatékonysága érdekében van szükségem a tömegekre, azaz az egyházzenei áhítatokra. Persze, ezek megszervezése a hetvenes évek elején nem ment könnyen. A templomgazdának jelentenie kellett a Hivatalnak (ÁEH), hogy mit terveznek. Csak a liturgikus eseményeket engedték, legfeljebb nagy ünnepeken híres zeneszerzők miséit. Arról szó sem lehetett, hogy három vándorigric kiálljon az oltár elé, és mondja-danálja a maga bizzar szövegeit, és még lantot is pengessen hozzá. A nép meg tódul be. Mi ez, ha nem klerikális reakció?

Jelezték többen is, hogy hívnának minket, de „egyelőre” a bajszos püspöknek nevezett tanácsos nem járult hozzá. Második segítő lépésként Lékai magáévá tette a templomozások folytatását, jelenlétével, tekintélyével emelte azok rangját. Közben a püspökkari konferenciákon is szóba hozta munkámat, méltatta jelentőségét. Sikert ért meggyőzni püspöktársait, hogy adjanak ki körlevelet papjaik és a hívek tájékoztatására. Ki is adtak, ezzel eloszlatták a kétségeket. Lékai László teljesen egyértelművé tette az imádságműfaj jelentőségét a népi kultúrában. Úgyannyira, hogy az egyik Nagyboldogasszony napi ünnepi misén egy Fehér rózsza, Mária kezdetű, hosszú, régi imádságot is elmondattott a szószékről. Már később történt, 1981-ben, amikor kihirdettük, hogy azok a hívek, akik az akkor alakuló Népi Vallásos Gyűjtemény számára bármit följánlanak, azt közvetlenül az érsekprímásnak adhatják át az ünnepi nagymisén. Így is lett. Lékai ült az oltár előtt egy karszékből. A népek libasorban járultak elé, kezükben a följánlott tárgyakkal. Lékai átvette azokat. Mindegyik adományozóval váltott néhány szót, majd megáldotta, s a rendszerint vele lévő unokáját is. A végén átadta nekik azt a nagyon szép kivitelű emléklapot, amelyet az ő nevében aláírásával készítettünk. Böször-

ményi Máriával hurcoltuk az adományokat a sekrestyébe, miközben mindegyikre ráírtuk az ajándékozó adatait. A tárgyakat aztán Mária átvitte a gyűjtemény akkori helyére. Lékai halálával, 1986 óta sajnos gazdátlanná vált ez a muzeális anyag. Leládázva várja jobb sorsát ez a maga nemében egyedülálló érték, amelyet a kegyes lelkek szeretete bízott a mindenkori érsekprimás védelmére, nehogy tűzbe kerüljenek, esetleg a nepperek kezébe. Én már évek óta mondogattam neki, hogy jó lenne, ha a népi vallásosság szellemi értékei mellett a tárgyi emlékeket is összeszednénk. „*A mai unokáknak nem kellene az ilyenek*”, mondogatták öregeink is. A kufárok, zugkereskedőknek bezzeg kellett! Szegény kis öregnek adtak értük néhány forintot a nepperek, azután a nyugati bolhapiacokon busás haszonnal adták tovább.

Bálint Sándorral és Domokos Pál Péterrel a 70-es években sokat dolgoztam együtt. A Szent István Társulatnál megjelent műveik lektorálására engem kértek föl. Ekkor már felmerült bennünk egy, a népi vallásosság tárgyait befogadó intézmény terve. Lékainak is említettem, hogy mit szeretnénk, s milyen igény van rá országszerte. A Keresztény Múzeum mellé is jól illene a nép hitéletét, vallási művészetét bemutató múzeum. Lékainak tetszett a terv. 1979 őszén mondtam neki, hogy most kellene nekilendülni, mert rövidesen új évtized kezdődik, ez előnyös lenne az indulásra. El is indítottuk. Magyar Ferenc az Új Ember 1980 első számában az előkelő 3. oldalt biztosította nekünk. Lékai – mint az egyház feje – adta meg a vezérszólamot, Bálint Sándor – a vallási néprajz atyja – pedig a szakmai védjegyet. Jómagam részletesen szoltam a kezdeményezés céljáról, értelméről, s megjelöltem a gyakorlati tennivalókat, kiegészítve egy gyűjtési felhívással. Áradt az anyag a megadott helyre, az esztergomi Bazilikába. Ideiglenesen az akkor még meglévő, hátsó kerti házban kaptunk két helyiséget, majd hozzá berendezést és megfelelő állványrendszert. Szabályos múzeumi munka kezdődött el, diplomás néprajzosokkal. Először Tomisa Ilonával, majd Horváth Sándorral. Lékai nagyon előnyös feltételeket biztosított számukra. Mégsem maradtak ott, mert szakmai sorsuk másfelé rendelte őket. Addigra viszont Böszörményi Mária elvégezte a Hittudományi Főiskolát, s beletanult a vallási néprajzba is. Kiváló munkát végzett. Jómagam gyakran jártam ki Esztergomba konzultálni, gyönyörködni az egyre gyarapodó anyagban. „A Népi”, ahogy magunk között neveztük, jól működött. Nagysikerű kiállításokat is rendeztünk, sokan látogatták, turisták ugyanúgy, mint szakmabeliek, főiskolások. Vendégkönyvünk bejegyzései önmagukért beszélnek.

Lékai László halála után a gyűjtemény még egy ideig fennállt. Amikor azonban a kerti házat eladták és lebontották, sorsa megpecsételődött. Mindent ládába raktak, fölpackoltak a Bazilika galériájára. Azóta is ott alussza csipkerózsika-álmát. Ki tudja eljön-e, s mikor a herceg, hogy fölébressze? Addig is a szű és a moly teszi a magáét... Lékainak megvolt a határozott terve, hogy hol helyezze el végérvényesen a Népi Vallásos Gyűjteményt. Fölsimerte spirituális és történeti értékét, s tudta mit jelent megléte itt Kelet-Európában, a kádári Magyarországon.

Az imádságkutatással kapcsolatos szakmai és egyházi gondjaim mellett harmadik problémát a materializmus kitermelte ideológia, illetve az erre épülő rendszer egyház- és vallásellenes politikája jelentette. Feltűnő vidéki gyűjtőmunkám során elkerülhetetlen volt a hatalommal való összetűzés. A sok hasonlóból kiválasztott néhány kalandomat – a tilosban járó, magányosan kószáló néprajzos kiszolgáltatottságát – csak a légkör jellemzéseként meséltem el. Ma már csak mosolygok egykori önmagamon, félelmet nem ismerő, óvatosságot nem tanúsító magatartásomon. Egyet tudtam: gyűjteni kell, az öregeket faggatni, hogy összeszedhessem mindazt, amit az agyuk még tárol, amit az ősök tisztessége rájuk hagyott. Szalad az idő: visz is, hoz is. Viszi magával az öreget, hozza magával az új technikákat pl. a televíziót. Már falun is megjelent a televízió, amely – ahogy egyik öregem kifejezte – „maga az ördög, mert elvisz minket az imádságtól”.

– Nénikém – mondom –, hát nem kötelező eléje ülni. Magától függ, hogy nézi-e, vagy inkább imádkozik.

– Ez az, ez az! – mondja majdnem sírva. – Az is az ördög műve, hogy odaülök. Régen mennyit imádkoztam, sokszor egy órán át végeztem az esti imáimat, meg a rózsafüzért. Most meg a tévé után lefekszem és már a Miatyámon is elalszom. A televízió, a televízió, látja, bűnre viszi az embert – s már törli is a könnyeit.

– Mi lenne – kérdelem tőle –, ha az esti imáit valamikor délután mondaná el, és akkor a tévé miatt nem lenne bűntudata?

– Neeem! Neeem! Azt nem lehet! – tiltakozik. – Az esti imát este kell elmondani, ahogy benne van: én lefekszem én ágyamba... Hogyan mondhatnám el délután? Az Úristent nem lehet félrevezetni, nem lehet becsapni! (Háborog.)

A hatalom vidéki reprezentánsai nem tudtak velem mit kezdeni. Az ilyenféle munkát nem értették, nem láthatták át feladatomban érdemi részét, a gyűjtés fontosságát. Valaki járja a falut, imádkoztatja az embereket, s ha ők ezért föllépnek ellene, nagy elvtársak köpenyébe burkolózik. Ők csak egyet láttak, a maguk feladatát: szolgálni a szocializmust, és megvédeni azt mindenféle fölforgató elemektől, adott esetben tőlem. Szerencsére Isten is lát, és neki viszont a vallás ügyét szolgáló magános nőt kell megvédeni a harcos lelkű funkcionáriusokkal szemben. E sajátságos helyzetben ellentétes erők hatottak: a Hatalom *eo ipso* éber volt, az Úristen meg atyai mivoltában *sui generis* gondoskodó volt. Az elvtársi köpenyek se maguktól szálltak alá. Ha nagyon kellett, magamra terítettem őket, s mentem tovább a Rozi, Kati, Ilon, Emera nénikhez... Nemsokára kicsi szobában fölhangzott a „Fehér rózsza Mária...”

Azt tudtam, hogy az elvtárs-fiúk kötelességüket teljesítik, amikor velem okvetetlenkednek és le akarják állítani a munkámat, legalább az ő hatáskörükben elhallgattatni a Klerikális Reakciót. A sok kiszámíthatatlan történés hatására döntöttem úgy, hogy elég volt a keskeny és girbegurba utakból. Viszi az időm és az energiám. Megyek szélesebb utakra, amelyek egyenesebbek és messzebbre

visznek. Jelentkeztem a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem valláskritikai szakára, amit köznapian csak ateista-tagozatnak hívtunk. Ehhez munkahelyi ajánlást kellett csatolni, amit Istvánovits Márton írt meg. Marci nagy tudású filosz, szelíd lelkű, jó szándékú ember volt. Döbbenet nézett rám, amikor kérésem előadtam. Le akart róla beszélni, mondván, hogy ezt tőlem senki sem várja el, és különösen nem az én koromban – ötvenegy éves voltam – és amúgy sincs sok értelme. Miközben ezt mondta, úgy éreztem, hogy tekintete a nyakamban lévő kis barokk keresztre téved. Lenin és az Úristen! De hát Magyarországon vagyunk, 1972-t írunk! Nekem szent anyag után kell rohangálnom, és óhatatlanul áporodott lelkű pártkatonákba ütközöm. Meg kell ismernem a tábornokaikat ahhoz, hogy kint a végeken ezek a jámbor vitézek ne lődözzenek rám csúzlival, a Mari nénik döbbenetére. Ne szimatoljanak utánam, ne küldjenek értem vijjogó URH-kocsikat, szóval hagyják menteni a múlt rejtőzködő javait, hagyjanak dolgozni! Marci kérte, hogy majd mutassam meg neki a felvételi anyagot. Amikor megkaptam, odaadtam a 40 tétel címjegyzékét, színtiszta marxizmust. Egy hónapom volt a felkészülésre. Döbbenet kérdezte:

– Ezt maga hogy fogja megtanulni egy hónap alatt?

– Sehogy – mondtam –, sehogy. Sem időm nincs rá, sem az agyam nem veszi be. Ez nem az én világom.

– Hát akkor hogy fog felvételizni?

– Majd meglátom! Úgy megyek el oda, ahogyan most itt állok maga előtt. Még a tételtémákat sem fogom elolvasni.

Marci lángvörös lett, csóválta a fejét, felajánlotta, hogy segít nekem átvenni az anyagot. Megköszöntem a kedvességét, és közöltem vele, hogy teljesen feleslegesnek tartom. Attól ugyanis, hogy egy dézsa vízbe belecseppentek egy kevés olajat, még nem lesz belőle húsleves!

– Nem értem magát, nem értem! Hogyan akar felkészületlenül bejutni?

– Én értem magam, Marci, mert tudom, hogy ha az Úristen azt akarja, hogy felvegyenek, úgyis felvesznek, ha meg nem, akkor nem. Rábízom magam.

Ezt követően szinte az egész hónapot vidéken gyűjtéssel, előadásokkal töltöttem. Csak a vizsga előtti este jöttem meg, másnap felvételiztem, s még aznap vizsgautaztam Dunántúlra, hogy aztán Veszprémben, a székesegyházban nagy előadást tartsak. Csak ezután mentem be az Intézetbe és elújságotam Marcinak, hogy felvettek. Szótlatlanul nézett rám, majd kérte, mondjam el, hogyan folyt le a felvételi, miket kérdeztek. Sokat kérdeztek, válaszoltam, de kizárólag szakmai dolgokat. Életrajzomat nézegetve firtatták, miért akarom én ezt a szakot elvégezni. Kifejtettem nekik, hogy miért. Szó szót, kérdés kérdést követett. Már javában a középkorban jártunk. A tételekről meg elfelejtkezett a felvételi bizottság Gecse Gusztáv elnöklétével.

– Viszontlátásra! – köszöntek el, miután ott helyben közölték velem, hogy felvettek.

Azt hiszem, pályám és a vallási néprajz szempontjából életem egyik legjobb döntése volt a marxista egyetem, a két év alatt szerzett diploma, vallástörténet és -filozófia szakon. Még rátettem egy-egy év bibliakritika és valláskritika speciálkollégiumot is. Egy keresztény ember számára a negatív képzeteket keltő stúdiumokon én semmi rémségeset nem hallottam. Sőt! Jól egészítettem ki egykori, filozófiai tanulmányaimat. A rendkívül széles kitekintésű, a kultúra minden ágazatában ott-honosan mozgó Lukács Józseftől nagyon sokat tanultam, aki a vallástörténet világából eddig nem ismert szellemi és művészettörténeti összefüggésekre is fölhívta a figyelmemet. Nem tapasztaltam éles eszmei kirohanásokat, heves támadásokat, amelyekre pedig számítottam, és fel is vértéztem magam ellenük. Egykori professzorom, a teológus Kornis Gyula kontinensnyi tudása minden ilyen helyzetben kemény pajzs lett volna. Az európai kultúra hálózatába beszótt ismeretanyagot ezeken a speciálkollégiumokon alig-alig járta át a marxista szemlélet, és ha mégis, már fénytörten jelentkezett, amely be se hatolt látómezőmbé. Az eredetileg orvosnak készült Lukács József előadásában a humánus és az érzelmi szféra világa, az irodalom, költészet, zene, képzőművészet vált hangsúlyossá. Ez a négy év nemhogy marxistává nem tett, de még inkább megerősített keresztényi mivoltomban, különösen, amikor egyértelművé vált számomra, hogy még ez is égi vezérlésre történt, hiszen kutatásomat és a vallási néprajzot szolgálta, busás haszonnal.

Egyszerre vettem kézbe 1974. szeptember elején a vörös indexet ill. vörös diplomát és az első, úgynevezett kaposvári Hegyet hágék kötetet, amely Kanyar József megyei levéltári igazgató törekvéséből jelenhetett meg. Mind a kettőt bevittem Ortutaynak. A titkárnővel az íróasztalára tettük. Ortutay megérkezvén, bekért magához. Kezében a két kötetel állt az íróasztala előtt és gratulált, hogy ezt bizony jól megcsináltam. Megköszöntem neki, hogy részt vállalt a Hegyet hágék kiadásában, amennyiben tartalmas és okos előszavával megkönnyítette Kanyar dolgát. A vörös diplomával kapcsolatos kérdésére, hogy hogyan jutott egyáltalán eszembe megszerezni, csak annyit mondtam neki, hogy valami súgta, hogy meg kell tennem. Ezzel ő is jól jár, legalább nem lesz annyi gondja velem, mint amennyi valóban volt. Az egyik legkellemetlenebb esetet most felidézem.

Török Erzsivel és Jancsó Adriennel folytatott templomozásunk diadalmenetéről szólván említettem, hogy ez 1972 decemberével véget ért, mondhatnám csúfosan ért véget. Mi, a jó ügy érdekében, Erzsike kifejezésével élve „dérynéztünk” szerte az országban, hatalmas szakmai és művészi sikerrel. Lelkesedésünkben talán elfelejtettük, hogy nemcsak az Isten szeme lát mindent, hanem a Hatalomé is, és annak kiemelt intézménye, az Állami Egyházügyi Hivatal, vagyis az ÁEH szeme is. Nemcsak látták, hanem érzékelték is azt a forró légkört, amelyben egyik hallgatónk szerint „az öreg fejsze is megállt a levegőben”. 1971. október 12-én kezdtük az egyházzenei áhítatokat, előtte való napon, október 11-én, Kacziba József püspök felkérésére a Hittudományi Főiskolán tartottam egy műfajbemutató előadást, nagyszámú papi és civil hallgatóság előtt.

Másnap a székesegyházban fél Győr zsúfolódott össze. Olyan eseményre jöttek el, amilyenben a Kádár-rendszerben eddig még nem volt részük. Kihirdették, hogy Jancsó Adrienne és Török Erzs, ismert pódiumművészek, a néphagyomány szent énekeiből, imádságaiból összeállított egyházzenei áhítatot tartanak, amelyet egy néprajzos nő, Erdélyi Zsuzsanna vezet be. Ráadásul egy lantos is – az akkor fiatal gitárművész, Mosóczy Miklós – közreműködik. Mindez együtt fölajzotta az amúgy is izgatott embereket. Amikor a sekrestyéből kiléptünk, összeszorult a szívünk, látván még a nyitott ajtóban is álló tömeget.

„Jézus Mária! Mi lesz itt velem?” – gondoltam. Máris tudtam, hogy ma ismét szabadon kell beszélnem. Hogy miért? Az előző napi főiskolai találkozón szépen megírt, jól átgondolt előadással álltam a tisztas közönség elé. Miután köszöntöttem a jelenlévőket, elkezdtem olvasni a szövegem. Az első oldal vége felé jártam, amikor hirtelen megdühödtem, és az egész paksamétát az asztalra csaptam. Elidegenedett tőlem a saját, jónak gondolt írásom. Mi történik itt velem? Csak meredek a papírra, mondom az okos dolgokat, de tulajdonképpen önmagamnak beszélek. Arról, amit úgyis jól tudok, hisz az én gyűjtésem, kutatásom. Közel három év izzadságos munkája. A magamét mondom magamnak akkor, amikor másokhoz akarok szólni és nem a betűkbe belefulladni! Amíg a szavak a földre koppannak, én nem látom az arcokat, nem foghatom el a tekinteteket. A jó urak – püspök, kanonokok, teológiai tanárok, szeminaristák, a győri és a környékbeli papok – nem tudták mire vélni, hogy valami fura indulattól vörös lettem és egyszerre papír nélkül folytattam. Életemben először szabadon, ebben a nehéz témakörben. Nagyjából követtem a legépelt előadás menetét, de már akkor kiderült, hogy hajlamos vagyok elkalandozni a sok irányba szétágazó imádságműfaj készítésére. Igyekeztem mederben maradni, de azért gyakorlati dolgokra is kitérni. A vallási néprajz gyűjtőjének szemszögéből beszéltem munkánk fontosságáról és az egyháziak szükséges hozzáállásáról. Különösen a kispapokra koncentráltam. Fölidéztem jó és rossz tapasztalataimat, egyáltalán nem kendőztem a valóságot. Elmondtam a kegyhelyi panírozás-jelenetet is. Kértem őket, hogy azt lássák bennünk, akik vagyunk, azaz egy nehéz pálya megszállottjait. Nem az egyház és a tételes vallás ellen dolgozunk, hanem ellenkezőleg: a nép vallásos múltjának, a szóbeli kultúrában megőrzött tartalmaknak és formáknak megismerése mindnyájunk érdeke. Még a teológiai megkérdőjelezhető részek is figyelmet érdemelnek. Ezek is valamikor az egyház szellemi állományához tartoztak, jóllehet mára a folklorizációs menetben eltorzultak. Lendülettel vittem a szót, mert láttam az arcokat és a csillogó tekinteteket. Az akkor szeminarista Bíró László püspök még ma is nagy szeretettel emlegeti ezt a különös hangulatú előadást.

Így aztán a székesegyházban is szabadon, valamiféle transzba kerülve, tartottam meg a jó félórás bevezetőt, és amikor átadtam a szót Erzsikének, úgy éreztem, hogy mosolyognak rám az égiek. Annak ellenére mosolyognak, hogy a fölhangzó imádságokban bizony ott hangoskodnak a teológiai, liturgiailag abszurd szövegrészek.

Ezen a győri előadáson már ott ültek a Hivatal emberei. Mellettük a sápadt, szorongó bencések, köztük a szakrális folklór lelkes híve, Jáki Teodóz atya. Jámbor eseménynek gondolván a szent áhítatot, nem jelentették be a „bajszos püspök”-nek. Persze, hogy megdermedtek a jó atyák, mikor észrevették a hívatlan vendégeket. Joggal tartottak a várható következményektől. Volt azonban ott még valaki, immár meghívottan, Erzsi vendégeként: Püski Sándor New Yorkból, ahol magyar könyv- és lemezkiadással foglalkozott. Püskit én régebből ismertem, még a falumozgalom idejéből, Szerb utcai kis boltjából. Az előadás végén odajött hozzám:

– Zsuzsa, olyan gyönyörű ez az anyag, nagyon szeretném az új lemez-sorozatomba bevenni. Kérem, járuljon hozzá.

– Nem lehet, Sándor. Hogy lehetne ezt bevenni? Gondolja, hogy ezt csak úgy ki lehet vinni az országból? Engedély kell hozzá, de ezt nem fogják tükösíteni. (Az idősek tudják, mit jelent a TÜK: titkos ügykezelés.) Börtönbe kerülök, ha ilyen szövegeket juttatok ki titokban New Yorkba. Erről szó sem lehet!

– Jól van, megértem magát – mondta Püski nyugodtan. – Most visszamegyek New Yorkba. Tavasszal jön a feleségem, Ilus, majd vele megbeszélük.

Miután Ilus megérkezett, egyeztetett a Magyarok Világszövetségével, s úgy jött el hozzám:

– Rendben van az egész lemez-ügy! Megvan a hivatalos útja. Nyugodtan ideadhatod nekünk az imáidat, énekeidet.

– Nem, nem! Csak abban az esetben adom oda, ha a Világszövetség ezt írásba foglalja, és még a nagy pecsétet is ráüti. Nem szeretném a bőrömet vásárra vinni!

Püskiné Ilus ezt el is intézte. Elmentünk a Benczúr utcába, a Világszövetségbe. Az volt a feltételem, hogy csak abban az esetben engedem Püskiék kezére és az amerikai lemezsorozat számára az anyagot, hogy ha garanciát kapok a templomozások folytatására.

– Miért?

– Azért, mert ha nem folytathatom tovább, akkor az egész úgy néz ki, hogy maguk zászlóra tűzik, odakint nyugaton híresztelik, hogy Magyarországon milyen vallásszabadság van. Ha vallásszabadság van, akkor folytathatom, ha nincs, akkor nem folytathatom, de akkor nem is adom oda.

Végül aláírták, lepecsételték, és szabad volt az út a templomozásokhoz. De – a szó, az szó. Elvtárséknál nem mindig volt az adott szónak szentsége, még ha írásba is foglalták. De ez csak később derült ki. Jártunk szerte az országban és mindenhol fantasztikus élményünk volt. Ne felejtsek el, hogy 1971-1972-t írtunk! Közben Sztanó Pállal a várbéli Zsigmond Kápolnában elkészítettük az ún. amerikai lemez felvételét. Ilus ki is vitte, és nemsokára kézbe is vehettük, nagyon szép kiállításban, „Boldogasszony Anyánk. Ősi népi imák és népénekek” címmel. (Magyar Record No 2. New York, 1972. A rendszerváltás után ugyanezt a Hungaroton is kihozta 1992-ben. A sorozat első száma Adrienne „Földédesanyám” c. előadóját volt.)

1972. szeptember közepén Egerben a Fájdalmas-búcsú alkalmával tartottunk előadást az érseki igazgató kérésére. Rengeteg ember volt. Az oltár lépcsőjén, a lábunknál is ültek, szorongtak. Majdnem a levegőbe emeltek minket. Pestre visszatérvén, néhány nap múlva Ortutay behívatott magához.

– Lányom, maga mit csinál vidéken? – kérdezte fojtottan.

– Mit csinálnék? Gyűjtök.

– Mi az, hogy gyűjt? És ha gyűjt, akkor miért áll föl a „prédikaszékre”?

– Hát, azért állok föl a prédikaszékre, mert akkor jobban látnak a népek és jobban hallanak minket. Rengetegen vannak.

– Ilyet nem lehet csinálni! – mondta ingerülten, és jól letolt, hogy milyen megfontolatlan vagyok, és hogy a tűzzel játszom. Aztán elővett egy levelet, amit az Akadémia főtítkárhelyettesétől kapott. Ebben többek között az volt, hogy Ortutay elvtársnak van-e tudomása arról, hogy az egyik munkatársa ezt és ezt csinálja. Klerikális reakció, Mária-kultusz, szóval a szokott szöveg.

– Miért nem kért erre tőlem engedélyt?

– Azért, mert nem adta volna meg! Mert amit nem tud, azt nem tudja.

Aztán elmondtam neki, hogy hajrában kell dolgoznom, és főleg ott, ahol sok az öreg: kegyhelyeken, templomokban. Nincs elvesztegetni való időm. Ortutay még mindig ingerülten:

– Maga engem lehetetlen helyzetbe hoz! Nagy nehezen létrehoztam egy intézményt, és most a létét veszélyezteti, ötven ember egzisztenciáját!

– Nem veszélyeztetem az intézmény létét, legföljebb kapok egy fegyelmit, és maga engem elküld innét.

Aztán elkezdtem sírni, mert olyan indulat jött rám, hogy becsaptak. Megkapom a passzust, megígérik, hogy templomozhatunk, s erre orvul a hátunk mögött megtámadnak.

– Maga most miért sír?

– Azért, mert az egész egy undorító álság! Nekem igenis van engedélyem a templomozásokra.

Elmondtam neki az előzményeket, hogy milyen körülmények között és miért kaptam. Ortutay szó nélkül végighallgatott. Erre nem számított.

– Behozza nekem?

– Persze, majd holnap behozom. Nem tudtam, hogy ma ilyen kihallgatáson leszek.

– Most már ne sírjon, üljön le!

Aztán kiszólt Editkének, a titkárnőjének és diktálta válaszát az Akadémia illetékes elvtársának, hogy megkapta a jelzést. Erdélyi Zsuzsanna valóban a munkatársa, lelkes, kitűnő gyűjtő, nagyon eredményesen dolgozik, de úgy látszik, ügybuzgalmában elfelejtkezett a kellő óvatosságról. Ő kiáll értem, mert amit gyűjtök, az nagyon értékes történeti anyag. Mindenesetre rajtam lesz a szeme. Valamilyen formában jelezte, hogy „eljárt” velem szemben. Úgy volt rajtam a szeme, hogy hónapokon át kocsit adott az utakra, és hozzá fiatalokat, hogy tanítsam őket gyűjteni. A végén hozzátette:

– Lányom, aztán ne ám a plébániák előtt álljanak meg! Jóval távolabb!

A fiatalok között volt a párttitkár-helyettes. Őt kellett szent anyag gyűjtésére tanítani(!), vagy: – ? Ortutay tudta, mit miért csinál.

1974. november elején újra behívott magához. Kezében a Népszabadság november 3-i ünnepi számának vasárnapi melléklete. Ebben jelent meg Héra Zoltánnak „Nyiss kaput, nyújts kezét” c. igen terjedelmes, marxista alapállású, de emelkedett hangú, szép recenziója. (Bár az imádságok eredeti, gyakran visszatérő sora: „Nyiss kaput angyal, nyújts kezét Mária...”, gondolom, egy forradalmi ünnepi számban az angyal és Mária neve a kiemelten szedett címben még a rendszer udvari költőjétől is sok lett volna.)

Ortutay ravaszkas mosollyal gratulált a cikkhez, majd ezt kérdezte:

– Mondja lányom, ezt maga hogy csinálta?

– Mit hogy csináltam? Nem értem, professzor úr.

– Hogy csinálta, hogy Héra így írt a könyvéről?

– Én? Én nem csináltam semmit. Mit csináltam volna? Én is meglepődtem, mikor mondták, hogy vegyem meg a Népszabadságot, nézzem meg, hogy Héra milyen elismerően írt a Hegyet hágék-ról.

– Nem is ismeri őt?

– Már hogy ismerném?

– Hát akkor? – nézett rám, még mindig értetlenül.

– Professzor úr, ha valakik csináltak vele valamit, azok az öregasszonyok, akik ilyen imádságokat tudnak. Úgy látszik, Héra lelkét is megmozdították, hiszen ő sem vörös csillaggal a homlokán született. Költő-ember, van érzéke a lírához, a szó szépségéhez. Különben magát is megdicsérte benne – tettem hozzá.

Egy darabig még beszélgettünk, örült a nagy jelentőségű kritikának, egy-két gondolatát még ki is emelte. A végén ezzel köszöntem el tőle:

– Na, látja Gyula, a vörös diploma után a vörös költő is segít magán, és csökkenti a velem való gondjait.

Talán mégis érdemes volt a csúzlival lődöző falusi vitézek helyett a tábarnokokat megismerni. Erre a négyéves marxista egyetemen nem is remélt alkalom nyílt, sőt többet hozott, mint gondoltam. Nemcsak én ismertem meg őket, ők is megismertek engem. Számukra kiderült, mondták is, hogy egy „nagyon kellemetlen aktából egy nagyon kellemes ember lépett elő”. Egy olyan ember, aki nekik hasznos is lehet, és akihez bizonyos gondjaikban fordulhatnak. Többször meg is tették. Hetente egyszer, szerdán volt az egyetemen kétórás előadás 3-5-ig, kávészünettel. Ezalatt módunk volt beszélgetni, sok mindenről szót váltani. Látták, hogy az ördög nem is olyan fekete. Sok vélt ördög vált révémen szürkévé, vagy még világosabbá. Ők nem láthatták ugyanis mindazt úgy, ahogy én. Sokszor adtam nekik „szemüveget”, amit nem is átalítottak föltenni. Nekem is volt hasznom ezekből a szerdai kávézásokból: a vitézkedő vidékiek immáron jámborak lettek, lesállásaikból elő sem bújtak. Megszűntek a kínos helyzetek, a sonkakezű Nagydarabok föllépései. Már

nem kellett a főelvtársi köpenyekbe burkolódnom, ha jártomban-keltemben megdördült az ég, és úgy tetszik, bőrig ázom. Ezek a beszélgetések sok-sok jó ügynek is a hasznára váltak. Olyan művek jelenhettek meg a Szent István Társulatnál (pl. Bálint Sándor vagy Domokos Pál Péter könyvei), amelyek az én marxista egyetemi papírral alátámasztott fölkészültségem nélkül aligha. Sőt, olyanok is, amelyek nem tartoztak feltétlenül szakmai kompetenciámba, de annál inkább finoman beállított mérlegelési körömbbe. Így aztán nehéz, terjedelmes könyveket lektoráltam, előszókat, bevezetéseket írtam, sokszor bizony saját készülő könyveim rovására.

Ezek a fővitézek pontosan tudták, hogy ki vagyok, mit gondolok, azt is, hogy nekem a Lenin-egyetem „munkaeszköz”, s nem világnézet. Jó eszköz lett, nagyon hasznos eszköz, majd négy évig farigcsáltam rajta, de megérte: *valdē utilis, efficax* – ahogy a középkori kódexek jelölték imádságaim értékét, hasznát, hatásfokát – *oratio valdē utilis, oratio efficax*. Ezek az én vitélő rendjeim azt is pontosan tudták, mi végre vagyok a világon, azaz, mi végre koptatom a marxista egyetem köveit. Lelkesen járogattak szemináriumi előadásaimra, amelyeken kizárólag a népi vallásosság-jámborság, népi lelkiség témakörből választottam mondanivalómat, persze élő anyaggal együtt. Szent énekek, imádságok hangzottak föl a vörös csillag alatt. Ez valami egészen más volt, nem a megszokott dolog. Nem ideológia! Azt hiszem, a végén megsokallhatták, mert másokat is hadrendbe állítottak, de őket már az eszme zárt világában.

Hogy még mit tudtak – vagy feltételeztek – rólam, azt nem tudom, de az egyik év végi búcsútalálkozón már boroldottabb hangulatban, humoros formában megtudtam, hogy „első számú kis föllazító” vagyok.

A marxista egyetemnek volt még egy hozadéka az egész szakma számára. Megismertem Lukács Józsefet. Amikor nyugdíjazásom után nem lett helyem saját intézetemben egy nagy ívű, európai kitekintésű kutatás folytatására, akkor Lukács József állt mellém. Ő ajánlotta fel azt a megoldást, amely tíz éven keresztül biztosította számomra az infrastruktúrát, amit menet közben a Soros Alapítvány vállalt át. Így jöhetett létre az önálló Interetnikus Munkacsoport. Igen, bizony, ő a marxista, vállalta, hogy a magyar vallásos néphagyomány gyönyörű, új anyagának és művelőjének sorsa védve legyen, nehogy a szárnyalásából időnek előtte a földre zuhanjon. Furcsa dolgok ezek, nagyon furcsák!

1986 tavaszán Lukács József számomra meglepő tervvel állt elő: szeretne létrehozni egy népi vallásossággal foglalkozó kis munkacsoportot tehetséges fiatal kutatókkal, mégpedig felekezeti bontásban. Örülne, ha ennek vállalnám a szervezését, irányítását. Külsős, szerződéses munkaviszonyban lennénk az MTA Filozófiai Intézetével. Elgondolkodtam, mi készíthette őt erre a döntésre. Lehet, hogy szemináriumi előadásaim élhettek emlékezetében, amelyek a nép vallásos életének kevésbé ismert mozzanataira világítottak rá, pl. a Mária-kultusz-költészet, a „forradalmi” ferences szellemiség hatása a vallásos népi lírára, a pogány-keresztény szinkretizmus, a mágia-misztika kapcsolata és hasonló témakörökkel. Biztos, hogy

ezek feltűnő érdeklődést váltottak ki, újat, merészet hoztak be az ideológia sáncai mögé. Talán éppen ez az új izgathatta Lukácsot, aki akkor már javában benne járt a konszenzus-keresés sűrűjében, mivel erről a témáról szervezett egy nagyszabású nemzetközi konferenciát az akadémián, a vatikáni Poupard bíboros és más európai tudósok és egyházi méltóságok részvételével. A konferenciát 1986 októberében tartották meg „Társadalom és az erkölcsi értékek” fedőcímmel. Ez is, akárcsak a két évvel korábbi, König bíboros részvételével zajló esemény, a keresztény-marxista párbeszéd folyamatába tartozott. Ekkoriban kezdtek világszerte odafigyelni a népi jámborság értékeire, hitbéli intenzitására és a benne rejlő megújulási energiára. (A konferencián résztvevő egyik brazil püspök – ha jól emlékszem a nevére: msgr. Trujillo – ismerte a Hegyet hágék-kötetemet. Magyar Ferenc mutatta meg neki egy mexikói találkozon, és annyira tetszett neki, hogy le akarta fordíttatni portugálra, mondván, náluk is vannak ilyen különös népi imádságok.)

Mondtam Lukácsnak, hogy örömmel vállalom a csoport szervezését, mert ötlete nagyon is életszerű. Tapasztalatból tudom, hiszen saját gyűjtésem és a Református Teológiai Doktorok Kollégiuma néprajzi szekciójának tagjaként is látom, hogy bőven lesz tennivalónk. Terepmunkám során protestáns közösségek körében is gyűjtöttem. Mert érdekelt, hogy az egykor azonos áhítatformákból mi maradt meg a lutheri-kálvini reform után. A hitbéli racionalitás mit vett ki ezekből, az egyik református adatközlőm kifejezésével élve „cifra, kokasos” imádságokból. Sok mindent kivett, de hagyott is, főleg az „Én lefekszem én ágyamba...” kezdetű, Európa-szerte elterjedt típuskörből, amelybe Luther esti imája is tartozott. – Gondolatban azonnal elrendeztem magamban, hogy Tomisa Ilonát a katolikus, Czövek Juditot a református és Halassy Mártát az evangélikus hagyomány gazdájául választanám. Lukács József kérte, hogy beszéljek az igazgatómmal, szóljak tervünkről, s ha majd itt lesz az ideje, ő is lép hivatalosan. Szóltam is neki, és ő nagyon örült, hogy egy rangos akadémiai intézettel fogunk együttműködni. Jeleztem Lukácsnak, hogy a következő évben én már nyugdíjas leszek, de komoly ígéretet kaptam arra, hogy nyugdíjkiegészítő munkaviszonyban folytathatom a kutatásomat. Még többször beszéltünk erről, miközben októberben kiemelt ünnepi keretek között lezajlott a nagy „dialógus”-konferencia az MTA-n.

Abban az esztendőben az évi olaszországi kutatóutamat decemberre tettem, hogy ne idehaza töltssem az első karácsonyt az uram nélkül, aki tavasszal halt meg. Közvetlen elutazásom előtt derült ki, hogy januártól kezdve – a nagy nyilvánosság előtt is elhangzott ígérek ellenére – mégsem kapok nyugdíjkiegészítő munkalehetőséget. Így aztán búcsúzáskor visszamondtam a megállapodásunkat.

– Kútba esett a terv, nem lesz interkonfesszionális mini-csoport, professzor úr!

Ő csak hüledezett:

– Hogy-hogy nem lesz? Meggondolta magát? Miért? Én állom a szavam és számítok magára! Várom az előterjesztését.

– Nincs mit előterjeszteni, levegővel nem köthet szerződést! Nem én gondoltam meg magam. Az újévtől már nincs helyem az Intézetben!

Lukács hallotta a hangomon, hogy zaklatott vagyok. Egy darabig hallgatott, majd így szólt:

– Ne izgassa magát, Zsuzsa, nyugodjon meg, utazzon el Olaszországba, a munkáját pedig majd folytatja... nálam. Engem nem a munkahelyi háttere érdekel, hanem a tudása!

Egy percre énbennem is megrekedt a szó. Aztán megköszöntem nagyvonalúságát és említettem neki, hogy bizony nagyon is pénz- és időigényes munkafolyamatokra kell számítania, mivel e hagyomány egész Európára kiterjedő, nemzetközi háttérű szellemi örökség. Végighallgatta, hogy miféle munkálatok várnak ránk, és azt mondta:

– Mindenre, ami fontos, kerítünk pénzt. Emiatt ne fájjon a feje!

Elmentem Olaszországba és január elején a szokott zsákmánnyal tértem haza. Alighogy megérkeztem, a volt munkahelyem gazdasági vezetője telefonált, és kérte, hogy minden nálam lévő intézeti holmit, magnókat, eszközöket és a kulcsokat is adjam le.

– A magnókra szükségem van, különben is az enyéme – mondtam –, még a Lajtha-csoportból hoztam magammal őket.

– Igen, de nálunk már be vannak leltározva!

Nyeltem egy nagyot, nem volt erőm vitatkozni vele.

Ettől kezdve, ha bent akartam dolgozni, fura helyzet állt elő, az intézeti anyagomhoz egyedül nem nyúlhattam. Egy kis adminisztrátor nyitotta ki az ajtót, aki ott ült végig, amíg tettem a magamét. (Kedves, szép kis teremts volt, csak halálosan unta, amit csinált, illetve unhatta – a semmit.)

Lukács közben már szólt munkatársainak, hogy mindent rendezzenek el velem, amíg ő fölmege a Mátrába, kipiherenni az őszi hajtást, a rendkívüli terhelést. Nagyon előnyös, négyéves szerződést kötöttünk, és költségkeretet is biztosítottak a szükséges kiadásokra. Én tehát folytathattam a munkámat, ő azonban már nem.

Január 7-ére virradóra megállt a szíve...

Ilyen szellem-központú emberek nélkül aligha lehetne megérteni, hogyan kerülhettek felszínre az archaikus népi imádságok a Kádár-korszakban, és válhattak sokak lelki táplálékává, azzá, amik már őseink számára is voltak. Régen senki nem elemezte, nem kutatta, hanem a nép csak mondta, mondta őket. Ma a szakma kutatja, elemezi, de a nép már nem mondja. Mi viszont, késő utódok, életben tartjuk elődeink szavát, és értéküknek megfelelően helyezzük el a magyar művelődéstörténet tárházába.

Akár paradicsomi élővizeknek is nevezhetném ezt a spirituális folyamatot, amely eljutott hozzánk, a 20-21. század emberéhez, bár forrása a messzeségbe vész. Mégsem apadt ki, mégsem terült szét. Haladt a maga útján előre, a parton örökődöknek köszönhetően jól gondozott mederben, egyenletesen áramlott korunkig. Az őrzőket a sorsuk állította helyükre, más szóval: a közösségi tudás, az örökölt javak iránt elkötelezettek rendjébe.

E rendbe elsősorban a históriás alkatú, jó emlékezetű öregek tartoznak. Azok az öregek, akik a múltat és az emlékezetet leporoló mormolással meredtek bele a de-rengő hajnalokba. E felelősségvállalók törekedtek arra, hogy az elődeiktől nyert tudásukat élőben tartsák, nehogy „*elvejszenek azok a régiek*”. Ők igyekeztek számba venni, mit felejtettek el, mit „*potyogtattak el*” az idők során, majd „*emlézni*” mindet, hogy olyan „*frissül, leányul*” adják tovább az unokáknak, ahogyan ők kapták „*nagymamáik*”-tól, „*anyókáik*”-tól. Ezeknek a sokszor reggelig tartó öngyötréseknek köszönhetjük a múltból átmentett értékeket, a szó-szállította tudást, amely az archaikus népi imádságokban annyi időn át rejtekezett, és most megjelent. A nép azt a „*mennyből szállott, öreg szülétű, anyám fejéből tanút*” tudást értékelte és érezte hitlesnek, a magáénak. Ezért tartotta kötelességének, hogy szó szerint örökítse át utódainak. „*Az öreganyám kikövetelte tőlünk, mi is kiköveteljük az unokáktól*” magatartás eredményezte a népköltészet egyik talán legsokrétűbb, legszínesebb ágazatát, a magyar művelődéstörténet gazdag forrásanyagát, az archaikus népi imádságok műfaját. Eljutottunk odáig, hogy ezt nemcsak mi, folkloristák tudjuk, hanem tudják a nyelvészek, irodalomtörténészek, teológusok, szellemtörténészek és minden olyan tudósunk, aki tisztában van nemzeti és népi kultúránk értékével, európai mivoltunkat bizonyító kereszténységünk élő erejével. Ezt látta be Lékai László és más egyházi vezetők. Ezért álltak a jó ügy mellé, bár tudván tudták, hogy a nép imádságain nincs egyházi jóváhagyás. Egyértelművé vált számukra, hogy a nihil obstat és a jámbor szárnyalás nem egymást kioltó erők. A történeti tapasztalat és az elődök létrehozta gyakorlat meghatározó tényezője a nép vallási életének. Ebben a szóbeliség megtartó ereje biztosította századokon át az imamondás folyamatosságát, vele a földi léthez szükséges égi segítség, mennyei kegyelem állandó jelenlétét...

A nép az ősi rend szerint végezte pap nélküli imáit – „*...századokon át paptalanul...*”, az idő meg a természet rendje szerint haladt, s alakította az emberi sort, történelmet. Elhozta azt a kort is, amelyben az egyház örül, ha még egyáltalán imádkoznak, és tiszta szívvel emelik tekintetüket az égre, hogy a felhők fölött keressék és találják meg Rozi néni és mindnyájunk Mennyei Atyját.

Ha most ennyi esztendő után visszanezék imaasszonyi mivoltomra („*maga az imaasszony?*” – kérdezték tőlem a nógrádi községekben, amikor érdeklődtem jó énekes, imádkozó öregek után), s látom magam előtt elvonulni szent öregeim sorát, élükön az időcsúcs-Babosné Rozi nénivel, úgy érzem, hogy évtizedeken át valami nagy színpadon mozogtam, abban a különös szcenikai térben, amelyben kezdettől fogva a magnóval egyedül jöttem-mentem. Aztán megjelent Rozi néni. A rendező maga volt az Úristen. Gondolt egyet, s már kezdődött is a színjáték. Cselekménye egy nagyon régi rítusanyagnak a felszínre hozása volt. Talán elfogult is volt az Úristen, mert ez az anyag róla szólt, az iránta való hit tartotta össze és élte. Idővel azonban a hit tartókötelei meglazultak, és szétesőben volt mindaz, amit annyi ideig összefogtak. Fönről a Zsinórmester irányította lépéseimet, tetteimet. Lassan leengedte mellém mindazokat a szereplőket, akikre az adott helyzetben éppen akkor

szükségem volt. Nem nézte, hogy analfabéta öregasszony, vagy világhírű teológus. Nem nézte, hogy bíort viselő egyházfő, vagy vörös csillaggal ékesített nagyember. Ő a célt nézte, aminek elérésére engem szemelt ki. Mire a színjáték befejeződött és a függöny legördült, tele lett a színpad. – És a nézőtér is!

A „színpadon” szembesültünk az írástudatlanok felelősségével, öregjeink éjszakai „*emlézéseivel*”: küzdelmükkel a felejtés réme ellen. Ezek a szövegek ugyan elvesztették eredeti, közösségi létfeltételértéküket – „...ezek nélkül az imák nélkül én már nem is lennék, ezek tartották fenn bennem a lelket...”, de megtalálták helyüket a „nézőtérben”, a fogékony közönségben és a magyar tudományos életben. Ránk, az írástudókra maradt a megtartás és a továbbadás felelőssége, hogy a távoli korok spirituális bősége enyhítse a ma és a jövő emberének lelki inségét, és megmutathassa a magyar szellemi élet múltbéli sokarcúságát, európai összefüggéseit.

Erdélyi Zsuzsanna és Lékai László esztergomi érsek, prímás, bíboros a Népi Vallásosság Gyűjteményében, 1980-ban.

Erdélyi Zsuzsanna Paskai László esztergomi érsektől átveszi II. János Pál pápa köszöntő levelét 80-ik születésnapja alkalmából.

MIKOR ÜL VALA

ŐS RÉGI HAGYOMÁNYOS CSALÁDI IMÁDSÁG!

Mikor ül vala, Boldogságos Szűz Mária
Paradicsom kertjébe,
arany fának ágán,
üdvözlét virágán!
Lám széteresztette,
sárga bodor szép haját!
Úgy olvassa szerelmes Szent Fiának kinját!
Anyám, Anyám! Szép Szűz Mária!
Miért ülsz itt a Paradicsom kertjébe?
Hogy ne ülnék kedves Szentem, Gábrriel Arkangyal,
Mikor erre méne tizenkét apostol,
se nem szólitana,
se nem üdvöзитene.
Menj el ezért kedves Szentem Gábrriel Arkangyal,
a fekete föld színére,
hirdessed, kövessed!
Aki eszt az imádságot,
este lefektébe,
reggel felkeltébe elmondja!
Bizony mondom,
velem léssen mind a pólyabeli gyermek.
Ó én elé számlált napjaim,
ha én erre kész meggyónt ember lehetnék,
Urat vehetnék magamhoz.
Jézus légy velem!
Mária vezérelj az örök életre.
Uram Isten vagyok bűnös!
testem, lelkem kerestemben
Tőled nyertem testemet,
tőled várom lelkemnek örök üdvösségét Amen!!!

*Levélben küldte Hangya Ferencné Márkus Lujza, 1925.
Garampáldról 1994, nov. 9-én*

„MONDOM: A KÖNYVNEK GYÓGYÍTÓ EREJE VAN”

BARI KÁROLY BESZÉLGETÉSE ERDÉLYI ZSUZSANNÁVAL

2001

– A néprajzkutató, aki a végtelen tudatvilág hullámai közül az elsüllyedt korszakok életben maradt hagyományait kimenti, általában ismeretlenül végzi elhivatott tevékenységét. A folklórányagok és jegyzetek mögött a saját személyisége és sorsa háttérbe szorul, elvesz, pedig ez az önzetlenséget és nagyfokú felkészültséget követelő pálya sohasem tanulság nélküli. Aki ezt vállalja, annak nemcsak a neki rendelt életutat kell megtapasztalnia, hanem a másokét is, és a mások megnyilatkozásaitól vezérelve a lét körein gyakran igen mélyre kell aláereszkednie az időben. Ám a szóbeliség által megőrzött szellemi múlt értékeinek az észrevevéséhez és értő fölmutatásához komoly tudás szükséges. Hogyan kezdődik ennek a tudásnak az elsajátítása? A környezet befolyásoló hatásának engedelmeskedik-e gyermekkorában a későbbi kutató, vagy esetleg elrendeltetészerűen vonzódik a tudáshoz, a könyvhöz?

– Hogy más kutató fejlődési útjának, tudásszerző szellemi erőfeszítésének a melete milyen, ezt nehéz megmondani. Erről ki-ki saját maga vallhat csak. Azonban akár ilyen, akár olyan ez a kutató egyénisége-sorsa meghatározta fejlődési folyamat, egy bizonyos: nagyon keserves. Sok energiát, lemondást kíván, mert ingyen semmit sem adnak, legkevésbé a tudást. Szakadatlan olvasás, tanulás, s még a jelenben is folyó önművelés az alapja hiteles működésünknek. Ahogy kollégáimat ismerem, azt hiszem, a mondottakat ők is tanúsíthatják.

Hogy személy szerint én miképpen jutottam az ismeretanyagomhoz? Pontosan úgy, mint mindazok, akiknek ún. nagy tudása van, legalábbis akikről a publikált munkáik alapján azt feltételezik, hogy azzal rendelkeznek. Nem valószínű, hogy saját magáról bárki állítani merné, hogy nagy tudása van, még ha kívülről nézve úgy is látszik. Én mindig kevésnek éreztem és érzem ma is, amit az agyamban tárolok, s gyakran teszek magamnak szemrehányást, hogy fiatalabb koromban miért nem tanultam meg sok mindent, amire most nagy szükségem volna. Az összehasonlító kutatásaimnál például szükségem volna valamelyik szláv nyelvre. Hiába beszélek több nyugati nyelvet, ha egyszer a gyönyörű szláv folklórányagban mankóra szorlok. Külső segítséget kell igénybe vennem, ami lassítja, nehezíti haladásomat. Igaz, hogy a szövegvizsgálódásaimnál némi segítséget jelent az a nagyon csekély, s főleg az elemzett műfajokban használatos szókincs, melyet kapkodva összegereblyézett orosz, lengyel, szlovák nyelveken való nekiveselkedéseim biztosítanak, ám ez valójában semmi. Az ilyen hiányok, sajnos, csökkentik a végzendő munka és a ráfordítható idő kedvező arányát.

S hogy hogyan alakult nálam a tudás megszerzése? Igazából nem tudnám megmondani. Csak arra emlékszem, hogy észlelő koromtól fogva szerettem a meséket, a verseket, s jó memóriájú gyerek lévén, igen hamar megjegyeztem őket. Amint megtanultam olvasni, azonnal birtokba vettem a nem is mindig koromnak megfelelő műveket. Hogy ez a birtokbavétel kint a pusztánkon – ahol gyermekéveim nagy részét töltöttem – az éppen soros gyümölcsfámon történt-e, vagy valamelyik téli estén a családi együttlétek során, azt nem tudnám már megmondani. A petróleumlámpa fényénél sokszor körülültük az asztalt és olvastunk. Édesapánk szinte minden fönntartás nélkül hagyott minket nagy könyvtárban garázdálkodni. Külön izgalom volt, s mindig vitával járt, ki olvassa el szüleink után az Újságot, a „Prágai Magyar Hírlap”-ot – Csallóköz, ahol pusztánk volt, Csehszlovákiához tartozott. E kitűnően szerkesztett lap hozta el kies otthonunkba a külvilágot. Villanyunk, rádiónk nem volt, a „Hírlap” jelentette számunkra a tájékozódási lehetőséget.

Diákkoromban az iskolai tanulás és a különórák – nyelv, zene, sport – teljesen kitöltötték nappalaimat, így az éjszakákra maradt a könyvek falása. Még ma is kísértenek a lidérces, fejfájásos ébresztések, ébresztgetések, s a szédelés, égő szemű iskolába indulások. Szüleim, testvéreim távolabb aludtak tőlem, nem látták, hogy éjjel 2–3 óráig olvasok. Nem értették viszont, hogy miért nem tudok reggelenként felkelni, s miért könyörgök még 5-5 percnyi alvásokért.

Ezek a könyvek szerezte gyönyörűségek, s a szemrontó olvasások végigkísérték életemet, s máig is tartanak, csak most már erősen eltolódnak a szakmai irodalom irányába, a szépirodalom rovására.

Mindezekhez azonban még meg kell jegyezni a következőt.

Én szerencsésnek mondhatom magam, hogy ilyen szellemi környezetből kerültem ki, s ezzel talán genetikailag is meghatározódott az egyéniségem. De amennyire igaz, hogy az örökség, a környezet, a nevelés, a korai hatások alakító erejűek, ugyanolyan igaz az ellentétje is. Közismert, hogy a szellemi-tudományos életnek sok jeles képviselője nagyon mélyről került az élre. Olyan családból, ahol nem volt könyvtár, nem volt csodálatos apa, nem volt kiváló baráti kör, mégis tündökletes csillagaivá váltak a magyar szellemi életnek. Tehát itt a veleszületett tehetség ténye, ereje jelentkezik, s még az olyan sok visszahúzó mozzanat – netán alkoholista apa, szörnyű gyerekkor – sem akadályozhatja meg a belső energiák érvényesülését. A tehetség kitör és eget kér, ahogy a költő mondja.

– Vannak az életünkben meghatározó jelentőségű emberek. Azokra a nagy kisugárzású egyéniségekre gondolok, akik mindig magas mércét állítanak föl önmaguk számára szellemi és erkölcsi értelemben egyaránt; akik megmagyarázhatatlan erejű ösztönzéseket adnak az ifjúkori eszmélkedéshez és akik nemcsak szóval, de az egész magatartásukkal, az egész lényükkel tanítanak etikára. Az Ön életében kik voltak azok a kivételes jellemű és műveltségű emberek, akik követendő példát jelentettek?

– Számomra az első és máig is ható, a fejlődésem alakulásában döntő szerepet játszó ember az édesapám volt. Bár őt viszonylag korán elvesztettem, ám erős jelleméért, erkölcsi tartásáért és hatalmas tudásáért a példaképemnek és fokmérőnek mégis őt tekintem, az édesapámat. Valahogy mindig arra törekedtem, hogy ne hozzak rá szégyent és hogy kivívjam az elismerését. Szinte ma is érzem fizikai jelenlétét, magatartási normát jelentő alakját. Mellette nem nagyon igényeltem más példaképet. A Veres Pálné Leánygimnáziumban – ami akkor még csak leányiskola volt – két nagy tanáregyéniség szeretetét is sikerült elnyernem. Az egyik a történelem- és földrajztanárnőnk, Poppe Kornélné dr. László Lujza, a másik pedig a magyar- és némettanárnőnk, osztályfőnökünk, majd igazgatónőnk, dr. Haitsch Ilona volt. Mindkettőjüket nagyon szeretttük, s a magasra állított mércét igyekeztünk elérni. Tekintélyüket végig tudták tartani, s még gúnynevet sem lehetett rájuk akasztani.

Az egyetemen Horváth János és Zsirai Miklós hatott rám a legjobban, nemkülönben a hatalmas tudású, s általános tekintélyt kivívott, bár nehéz emberként ismert Kornis Gyula.

Zenei tanulmányaim során nagyon közel került hozzám csodálatos érzékenységű-lelkületű zongoratanárom, Horusitzky Zoltán, akivel aztán haláláig meleg barátságban maradtunk.

Mivelhogy szüleim családi-baráti körébe sok jeles, nagy szellemű ember tartozott, számomra az iskolai, főiskolai pedagógusélmény nem annyira meghatározó, mint ahogy talán más gyerek esetében. Édesapánk nemcsak eszményképünk, hanem barátunk is volt, akivel együtt játszottunk – sakk, dominó, go-bang, különféle régi kártyajátékok: tartli, piquet, tarokk...

Zenei-zongora tanulmányaimban gyorsan haladtam, így gyakran voltak családi muzsikálások, édesapám nagyon szépen csellózott, édesanyám hegedült. Élénken élnek bennem a pusztai „triókázások” gyertyatartós pianínóm fényénél.

– Melyek voltak azok a gyermekkorában olvasott könyvek, amelyeknek művészi leíróereje megragadta, s felejthetetlen élményként élnek még ma is az emlékeztében?

– Annyit és olyan mohón olvastam, hogy az éppen kézben tartott könyv volt számomra mindig a legjobb. Könyvtárunk mindenfélét tárolt: szépirodalmat ugyanúgy, mint tudományos műveket és a mai szóval szólva, ismeretterjesztő kiadványokat is. Mivel nagyon szerettem a történelmet, a legnagyobb élményt talán mégis a történelmi tárgyú regények, drámák jelentették. A költői művek közül Arany balladái, Kisfaludy Sándor regéi, Vörösmarty, Petőfi elbeszélő művei, epikái. Általában jobban vonzott az epika, dráma, próza, mint a líra. Túlfűtött, túl aktív gyerek-diák voltam, s bár fogékony az érzelmekre, a költői megfogalmazású szöveg nem rezonált bennem annyira. Inkább idősebb koromban kezdtem befogadni a lírai alkotásokat, s különösen azok zeneisége, ritmusa, atmoszférája, stílári szépségei vonzottak.

– Ön olyan szakrális szövegeket tesz közzé, amelyek évszázadokig csak orálisan hagyományozódtak és amelyeknek az elmondása, az ima „elvégzése” valamikor fontos része volt az ember életének. Mit gondol, az elmúlt koroktól megörökölt és könyvekbe gyűjtött népi szellemi anyagnak milyen hatása van egy adott társadalom kultúrájára? Egyáltalán, lehet-e valamilyen hatása? Beszélhetünk-e jelenkorunkban is a hatásáról, hiszen inkább annak vagyunk tanúi, hogyan tűnik el egyre több lényeges eleme a kultúrának? Az archaikus közösségek még rengeteg olyan formális beszédet és rítust ismertek például, amelyek a mindennapi kapcsolattartásnak biztos pillérei voltak és a kivételes élethelyzetekben való viselkedés rendjét is megadták nemek és korosztályok szerint. Ezek a szabályok ma már csak etnográfiai adatokként léteznek, a hiányuk viszont zavart okoz, mert nem született helyettük más. Megtanulhatók-e könyvekből a formális rítusok és beszédek? Meggyökereznének-e ezek a mai kor emberének a tudatában és szokásrendszerében is, ha elkezdene tanulni, vagy csupán ahhoz a temetőben lerótt tiszteletadáshoz lenne hasonlatos, mint amikor ideje érkezvén az emlékezésnek, búzaszemeket és bort visznek a halottak sírjára? Föltámaszthatók-e könyvekből a hagyományok, és van-e a zavar nál is súlyosabb következménye annak, ha egy közösség elvágja a hétköznapiiban való viselkedéshez fogódzót jelentő szálakat?

– Ez a kérdés nem intézhető el egyszerű válasszal, talán még válasszorral sem. Tanulmány terjedelmű eszmefuttatást igényelne. Mindenesetre annyi biztos, hogy egy-egy közösség ún. magas és népi kultúrája között mindig érvényesül a kölcsönhatás, a felülről lefelé és lentől felfelé haladó mozgásáramlás. Ezt jól mutatják a folklorizációs folyamatok: bizonyos irodalmi alkotásoknak a népi gyakorlatba-használatba-kultúrába való beáramlása, s a hagyományba való beépülése. Persze jól mutatják az ellenkezőjét is, vagyis a nép szellemi javainak az észrevevését, föltértelezését, s a magas kultúrába való áttemelését, akár közvetlenül, ahogy mondják: egy az egyben, akár közvetve, áttételesen érvényesülő hatásaiban. Erre ismert példa lehet a múlt század nagy szellemi mozgása, az irodalmi népiesség irányzata, vagy a XX. századi népi írók jelentkezése, hatása, vagy a népzene betörése a magyar zenei életbe már a reformkortól, de jobbra Bartók, Kodály, Lajtha tevékenysége folytán, megtermékenyítve a XX. századi magyar műzenét. Tehát ma is jelentkezhet kölcsönhatás. Esetünkben a népi kultúra archaikus rétegeinek feltárása sem maradt nyomtalan, ahogy ezt például az archaikus népi imádságoknak a mai irodalomra tett hatása is jelzi. Így a külföldi magyar költők közül a Svájcban élő Major Zala Lajos kötetei, vagy a Rómában élő Szabó Ferenc néhány verse, s az itthoniak közül elsősorban Polner Zoltán vagy Jánosi István írásai. S a zenében? Szokolay Sándor, Kocsár Miklós egy-egy kantátája szövegét népi imák adják. Tehát a népi alkotások ma is hatnak az esztétikai kultúrára irodalmi, sőt zenei téren is. Egyébként, ezt az ún. könnyű zenében – mely egyáltalán nem könnyűzene – Szőrényi Levente, a Tolcs-vay-testvérek, Bródy János és mások tevékenysége is mutatja.

Hogy aztán a ma felszínre került népi kulturális javaknak, főleg a szakrális szférába tartozó műfajoknak van-e, lesz-e közösségi normatív szabályozó szerepe, magatartási meghatározó ereje? Azt nem tudhatom. Végül is örökölhettek, végül is megtanulhatók, de ne feledjük, hogy a társadalom mindig a saját kora által kitermelt normák, szabályozó erők rendjét fogadja el, s ahogy nem jár ma krinolinban, vagy fűzőben, ugyanúgy nem préseli be magát egy rég letűnt kor azon időben érvényes normarendjébe se. Az egykori rítusoknak, magatartási szabályozóknak az elvesztése ebből eredően nem okoz zavart.

Zavart inkább valaminek a nemléte okoz, vagyis ha a jelenkor – felhasználva a hagyományokból is átmenthetőt – nem tudja kialakítani azt az általánosan érvényes szabályozó rendet, a szó eredeti, jó értelmét idézve: etikettet, amely az emberek egymáshoz való kapcsolatának, megnyilatkozási formáinak belső konszenzus alapján létrejött, jogilag ugyan nem szankcionált, de szokásjog alapján annál inkább kötelezővé tett összességét jelenti.

Ha ez hiányzik, akár az őshordaállapot is bekövetkezhet.

– A könyv szeretete fogékony kicsi korban kezdődik, nem lényegtelen tehát, milyen a könyvvel a gyermek első találkozása. Az sem lényegtelen, segíti-e valaki a gyermeket, hogy a könyvekkel való kapcsolata megerősödjön és állandóvá váljon, s hogy jó irányokat mutatnak-e az érdeklődésének. Ön a gyermekei esetében ezt hogyan alakította ki?

– Valami különös tudatosság nem volt bennem e tekintetben, ahogy szüleinknél sem volt. Vannak spontán ható erők. A lélegzetvételre sem kell az embert megtanítani. Az uram is tudós ember, orvos-kutató volt, szintén hatalmas könyvtárral, s óriási könyv-kultúra szeretettel. Érdeklődését széleskörűen kiterjesztette szinte minden humán-reál tárgyra. Úgyszintén zenére, fotóra, filmre, sportra is.

A gyerekek ilyen légkörben, szellemiségben nőttek föl. Első vizuális élményüket a rengeteg könyv jelentette, a könyvekből kialakított színes térfelületek. Szó szerint a könyvek közé születtek.

Hogy mennyire így volt, mutatja, hogy a legidősebb fiú még alig totyogott, de már halomba rakta a polcokról kipiszkált, kiszedett könyveket, s közben lázasan motyogta első szavait: kö-kö-kö. Az egyik könyvespolc alsó két sora ennek a tevékenységének a nyomait viseli máig is. Ha sétáltatásnál eltűnt az éppen soros gyerek a kocsija mellől, biztos, hogy a legközelebbi könyvesbolt kirakatához tapasztott orral találtam rá. Lenyűgözve bámulta a kirakat gyönyörűségeit. Főleg a fiúk könyvfertőzöttsége volt már korán feltűnő. A zenei-művészi adottságú lányok viszont kicsi korukban inkább rajzoltak, énekeltek s a betűk ismerete nélkül is „olvastak”. Ezt nem kell szó szerint érteni, ez azt jelenti, hogy a dívány tetején kuporogva, ölükből a bátyjaiktól örökölt vagy elkunyerált iskolai énekeskönyvekkel végigénekeltek az egyes rajzok alapján azonosított énekeket. Magam is mesének tekinteném a most elmondottakat, ha az akkori feljegyzéseim nem bizonyítanák ezek valós voltát.

Persze azért érvényesült szülői tudatosság is a fejlődési menetüknek megfelelő könyvek kiválasztásában mind tartalmi, mind küllemi igények figyelembevételével. A spontán ható atmoszférától eltekintve első perctől kezdve könyveket kaptak ajándékba, ahogy mi is a gyerekkorunkban – karácsonyra és születésnapra – mindig könyveket kértünk, más játékot nem nagyon. S könyveket vettünk összespórolt zsebpénzünkéből is. Ez az én gyerekeimnél is így volt, s az első számú ajándékot a könyvek jelentették, koruknak megfelelő tartalommal és lehetőleg szép tálalásban. Amíg kicsik voltak, s nem ismerték a betűket, rendszeresen olvastam nekik. Aztán már visszafogni sem lehetett őket. Különösen a fiúk gyűjtöttek gyönyörű könyvtárat. Igaz, lassan a lányok is utolérik őket.

– *Foglalkozása iránti szeretetét át tudta-e adni a gyermekeinek?*

– Nem tudtam és talán nem is nagyon akartam. Valahogy nem is mutattak iránta érdeklődést. Mint ahogy az uram orvosi pályája iránt sem. Egyik sem választotta az orvosi pályát, amit ő mindig nagyon fájlalt. Az erősen muzikális kisebbik fiú ügyvéd lett, az idősebbik humán érdeklődésű, bölcsészkaron végzett. Egyébként, a gyerekeim számára az én szakmám nem is jelenthetett vonzerőt. Ők elsősorban a negatívumot észlelték és szenvedték el, a hosszú, anya nélküli időszakot – a gyűjtőutakat –, az éjszakába nyúló íróasztali munkákat, a magnó örökös nyekgetését, lejegyzéseket, írógépkopogásokat. Csak megszállott embereknek szabad erre a pályára jönni, mert a nem megszállott emberek számára ez a pálya elviselhetetlen, s bizony, erősen próbára teszi a családtagok tűrőképességét is. Szakmai eredményeimnek örülnek, de inkább valami tárgytól elszakadt, s jobbára csak a személyemnek, az anyának való örömmel.

– *Rendkívül válságos időszakot élünk, a társadalom gazdasági, politikai és etikai alappillérei megroppantak. Egzisztenciális gondok súlyait cipelve vállalkoznak az emberek nem a szellemi horizont felé tekintgetnek, hanem a terhektől való megszabadulás lehetőségei felé, s inkább az életkörülményeik javítására összpontosítják erejüket. Én úgy látom, hogy veszélyben van minden szellemi érték, veszély fenyegeti a kultúrát – a könyvet is!*

– A kultúra, s a könyv léte számára a veszélyt nem az anyagi nehézségek jelentik elsősorban. A könyvtárakban, a leértékeléseknél, vagy egyéni-baráti kölcsönzések révén az emberek hozzá fognak jutni a könyvekhez. De még anyagi áldozatok árán is, más téren történő restriktcióval. Megszerzik azt-azokat, amit-amiket akarnak. A könyvnek mindig volt szerepe és lesz is mindig, mert nem tekinthetünk egy akármilyen válságba is jutott társadalmat homogén egésznek, amelynek minden egyes tagjából egyszerre hal ki a szellem iránti fogékonyság. Ma is látjuk, hogy méregdrága könyvek tűnnek el a polcokról, s egy sereg kisebb kiadó is megtalálja a számítását. Persze lehet, hogy a nagy kiadók rovására, de ez már más kérdés, ez már a kultúrpolitika más területére visz.

A nehéz élethelyzetek nem kizáró tényezők. Ahogy mi az óvóhelyen, a budai ostrom keserves hetei alatt is állandóan olvastunk körmünkre ragasztott gyertyacsonkon, vagy vacak pipicsek fényénél, úgy mindig lesznek emberek, akik a még oly sanyarú körülmények között is vesznek könyvet a kezükbe, akár áldozatok árán is. Az etikai válság fölszámolása viszont egy sokkal bonyolultabb folyamat ennél.

Különösen azért, mert a szenny elárasztotta az egész világot, hozzánk is így jutott el. Az etikai válságból akkor kezdünk majd el kimászni, ha a vizuális „kultúra” első számú eszköze, a tévé valóban csak a kultúrát szolgálja. Ez esetben ugyanis az etikát is szolgálja, merthogy a kettő elválaszthatatlan egymástól. Mindaddig, amíg a MOKÉP és a tévé filmszolgáltatása az alantas ösztönökre is hat, s az agresszivitást, a szabadosságot, sőt az aberrációt is felszínre készítheti – főleg a fiatalok lelkét, erkölcsi bázisát rombolva ezzel, addig nem sokat tehetünk. A tiszta szellem érzékeny és háttérbe szorul-vonul. A helyzetet csak rosszabbítja a videózás terjedése, a videópiac kritika nélküli kínálata, melyben a horror, a pornó, a brutális krimi élre tör, s roncsol: a látó-halló idegeket és a lelket. Gátlástalan, keret nélküli életvitelt eredményezhet: a teljes szabadosság, sőt a bűn felé sodorhat sok olyan fiatalt, akiknél, az ismert okok miatt, sem az etikai, sem a kritikai alapot-érzéklet nem tudtuk kialakítani.

Reménykedni kell, hogy a társadalom ezen a mételyen-ragályon is átesik és hogy megérjük azt az időt, amikor az ember vágyja majd a csendet, s a napjainkban olyannyira nélkülözött befelé fordulást. Amikor az iszonyatos hangerejű gépzene és az iszonyatos képi világú videóklippek után nyugalmat kíván a szétroncsolt halló- és látóidegeknek. Úgy vélem, hogy ez természetes reakcióként bekövetkezik, s ismét érvényesülhet a könyv vonzása, mert azt mondom: a könyvnek gyógyító ereje van, s az olvasás gyönyörűség.

Gyűjtés a Szeged-alsóvárosi Havas Boldogasszony búcsúban.

Erdélyi Zsuzsanna és férje, Dr. Dodozy Elemér 1948-ban

„SZŰZ LEÁN SZEN' MARGIT IMÁCCSÁGA”

Elindula szűz leán Szen' Margit,
Hónya alatt viszi aranymedencéit,
Aranymedencéibe Krisztus Jézusnak harminchat csepp vérit,
Bódugságos Szűz Máriának fátyolát,
Szen' Benedeknek szárnyát, szárnyékját,
Szent Antalnak kötelit, hét sing olvasaját,
Megtalálkozik sátányokkal, sárkányokkal,
Kérdik a sátányok, sárkányok:
Mi dolog legyen, szűz leán Szen' Margit, hézád nem közeledhetünk?
Felelén a Szen' Szűz:
Hézám nem es közeledhettek, ha tiszta lelkek nem vattok,
Mert én hónyom alatt viszem aranymedencéimet,
Aranymedencémbe Krisztus Jézusnak harminchat csepp vérit,
A Bódugságos Szűz Máriának fátyolát,
Szen' Benedeknek szárnyát, szárnyékját,
Szent Antalnak kötelit, hét sing olvasóját.
Ki eszket az imáccságokat elmongya,
Este lefektyibe,
Reggel felkötyyibe,
Mennysország kapuja kinyittatik,
Embernek lelke bevittetik, áment.

Mekényes (Baranya m.), 1970. jan. 19.

Simon Ferenc Józsefné Fazakas Ilona, 1894. Lészped.

ERDÉLYI ZSUZSANNA DR.

MŰVÉSZETI ÍRÓ, NÉPRAJZTUDÓS

1921. JANUÁR 10, RÉV-KOMÁROM (CSEHSZLOVÁKIA) – 2015. FEBRUÁR 13, BUDAPEST

„Tisztács, Uram, utat, vitethessünk mennybe, Isten eleibe!” (archaikus népi imádság)

Erdélyi Zsuzsanna a magyar néprajztudomány egyik legjelentősebb és legfáradhatatlanabb gyűjtője volt. Pályaválasztásában meghatározó szerepet játszottak a családi hagyományok, valamint Lajtha László zeneszerző-népzene-tudós, aki a néprajz és népköltészet felé terelte az érdeklődését.

Nevéhez kötődik az archaikus népi imádságörökség és annak eredettörténetének feltárása, szerepének meghatározása. Kutatásai és gyűjtései alapján bizonyította, hogy ezek az imádságok elsősorban a késő középkor vallásos költészetének két kiemelkedő ágazatához, a passió-epikához és a Máriasiralom-lírához kötődnek. Egyedülálló módon részletezte műfaj-történetüket, nyelvi és poétikai sajátosságait, a középkori kódexirodalom és a szóbeliség kapcsolatát. Gyűjtéseit nemcsak itthon, hanem külföldön is, főleg Olaszországban végezte. Ezen felül hazai és külföldi gyűjtőmozgalmat indított, amely az egyház támogatását élvezte. Gyűjtései és publikációi mellett hatalmas életművéhez tartozik még az első közép-európai Népi Vallásosság Gyűjtemény, amelyet az ő kezdeményezésére hozott létre dr. Lékai László bíboros-érsek Esztergomban 1980-ban.

ERDÉLYI ZSUZSANNA ÉLETRAJZI ADATAI:

Született 1921. január 10-én Komáromban (Komárno).

Nagyapja Erdélyi János író, irodalomtörténész, filozófus (1814–1868).

Édesapja Erdélyi Pál irodalomtörténész, könyvtárigazgató, egyetemi tanár (1868–1936).

Édesanyja Remisovszky Hedvig (1893–1980).

Házasságot kötött 1948-ban.

Férje Dobozy Elemér orvos, belgyógyász, kardiológus, egyetemi magántanár (1902–1986). Gyermekeik:

Miklós 1949. történelem-latin szakos középiskolai tanár, vállalkozó

Dániel 1951. ügyvéd

Zsófia 1952. ének-szolfézs zenetanár, előadó, Jazz-Főiskolai diploma

Borbála 1955. előadóművész, csembaló

TANULMÁNYAI:

1931-1939 ONE Veres Pálné Leánygimnázium
1939-1940 Közgazdaságtudományi Egyetem
1940-1944 Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, magyar-olasz-filozófia
1945. bölcsész doktorátus
1931-1943 Fővárosi Zeneiskola zongora tagozata
1943. külügyi ösztöndíjas Rómában a Római Egyetemen és a Santa Cecilia Zeneakadémián 1972-1974 Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem valláskritikai tagozat
Nyelvtudás: német, olasz, francia, angol, latin

KÜLFÖLDI TANULMÁNYUTAK:

1973. november Csehszlovákia, a felvidéki magyarok körében
1976. november Lengyelország: Poznań, Varsó, Krakkó
1978-1987 között évente 1-3 hónapos olasz ösztöndíjak: Róma, Bologna, Firenze, Palermo, Verona, Milano, Padova

MUNKAHELYEI:

1944-1948 Külügyminisztérium, Sajtóosztály, előadó, 1945-től miniszteri fogalmazó
1951-1955 a Népművészeti Intézet külső munkatársa
1953-1963 a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó, Lajtha László vezette népzenei kutatócsoport tudományos munkatársa
1964-1971 a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályának tudományos munkatársa
1971-1986 MTA Néprajzi Kutató Csoport tudományos munkatársa
2011-től a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja (2011-2015), a Népművészeti, Néprajzi Tagozat vezetője (2012-2014)
Elhunyt 2015. február 13-án Budapesten.

KITÜNTETÉSEK, DÍJAK:

1983 Népművészeti Európa-díj, Hamburg
1984 Somogy Megyei Alkotói Díj, Kaposvár
1991 a Magyar Köztársaság babérkoszorúval ékesített Zászlórendje
1992 Magyar Köztársaság Emlékérem
1993 Március 15. emlékérem, oklevél
1993 Stephanus-díj
1994 Nagykapos (Szlovákia) díszpolgára
1996 Bethlen Gábor-díj
1996 Pitre-Marino-díj, Palermo

1998 Magyar Örökség Díj
 1998 Hunyadi-díj
 2001 Kossuth-díj
 2001 Magyar Művészeti Akadémia Aranyérme
 2001 II. János Pál pápa köszöntő levele
 2002 Budapest V. kerület, Belváros-Lipótváros Díszpolgára
 2005 Prima díj
 2006 Ekel (Szlovákia) Díszpolgára
 2009 Hazám-díj
 2011 Pro Kultúra Christiana
 2011 A Magyar Kultúra Lovagja
 2013 Magyar Érdemrend Középkeresztje a csillaggal
 2014 Magyar Művészeti Akadémia Nagydíja
 2014 Nemzet Művésze
 2015 Komárom (Komárno) Város Polgármestere Díja (Posthumus)

VÁLOGATÁS PUBLIKÁCIÓI KÖZÜL:

1961 Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. Ethnographia, LXXII. évf. 1961/2/3/4.
 1975 Raccolte „dal vivo” le memorie della tradizione. In: Storia dell’ Europa. Centro Studio Europa Orientale. CSEO IX. 92., Bologna (Olaszország)
 1976 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Magvető, Budapest (Magyarország) (2. kiadás 1978)
 1984 Későközépkori közköltészeti emlékek a hazai interetnikus – délszláv – szakrális hagyományban. In: Folklor és tradíció. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest
 2001, 2004 Aki ezt az imádságot... Élő passiók. Kalligram, Pozsony (Szlovákia)
 1999 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Harmadik, bővített kiadás. 2013 4. kiadás, Kalligram, Pozsony (Szlovákia)
 2010 A kockás füzet. Úttalan utakon Lajtha Lászlóval. Hagyományok Háza, Budapest (Magyarország)
 2011 „...századokon át paptalanúl...” Az archaikus népi imádságműfaj fogadtatástörténete. Szent István Társulat. Budapest (Magyarország)
 2015 Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága. Kalligram, Pozsony (Szlovákia)
 2019 Mária Anya – Mária Anyánk. Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint. (Posthumus.) Szent István Társulat, Budapest (Magyarország)

ESTI IMA

Hiszek egy Istenbe,
Bizok egy Istenbe,
Hogy az a jó Isten,
Bizzon én lelkembe.
Menj el, gonosz Sátán,
Ne kisírts engemet,
Mer van nékem fejem,
Fejem az Úristen.
Menj el elejébe,
Megfelel képembe,
Háromságban egy Istenség,
Kit imád a kereszténység,
Szent angyalok őrizzenek,
Dicsőségbe bévigyenek,
Áldj meg, Uram, életembe,
Holtom után vigy fel mennybe,
Mindörökké, Ámmen.

Kibéd, 1991. dec. 31.

Konyicska Gabriella, 22 éves, református.

(Megjelent: Ráduly János: Menj el... 5. o.)

A Dobozy-család 1958 karácsonyán

ERDÉLYI JÁNOS CSALÁDJA ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET

2014

Azért választottam ezt a sokat mondó (de nagyon is általánosító) címet, mert Erdélyi Jánosén kívül nem ismerek még egy olyan családot, amelyikben másfél évszázadon keresztül – gyakorlatilag napjainkig – több generáción át alkotnak a magyar szellemi élet és a közműveltség gyarapítását szolgáló, a tudománynak és a művészetnek elkötelezett emberek.

A „dinasztia” alapító ERDÉLYI JÁNOS (Kiskapos, 1814. ápr. 1. – Sárospatak, 1868. jan. 23.) a független nemzeti kultúra kiépítésén munkálkodó reformkori magyar értelmiség kiemelkedő személyisége, nagy műveltségű, több nyelven beszélő, jogi végzettségű műkritikus, lapszerkesztő, a népköltészet gyűjtője és első teoretikusa, a Kisfaludy Társaság titkára volt. A paraszti sorban született, „self made man” Erdélyit mint költőt választották meg a Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia, a továbbiakban: MTA elődje) levelező tagjává 1839-ben, és filozófiai munkásságáért kapta meg a rendes tagságot 1858-ban. Életútjának és munkásságának bemutatását több tudományág is fontosnak tekinti, amint az a születése bicentenáriumán megrendezett emlékkonferenciák előadásából kiderült.¹ Míg az MTA emlékülésen szereplő kutatók Erdélyi életútjának egy-egy szakaszával, sokszínű tudományos munkássága egy-egy területének újraértelmezésével foglalkoztak, a Magyar Művészeti Akadémia (a továbbiakban: MMA) előadói a költőt, a népművészet/népköltészet/népzene iránt elkötelezett személyiséget, ill. nyomában haladó fiát, Pált és erdélyi baráti körét állították reflektorfénybe. Mindkét emlékülésből az világlott ki, hogy Erdélyi János a magyar művelődés meghatározó innovatív személyisége volt, aki az önkényuralom éveiben sárospataki professzorként a református oktatás történetébe is beírta nevét.

Nem feladatom, hogy az életéről írjak, hisz ifjabb leányunokája T. Erdélyi Ilona irodalomtörténész nagyívű pályaképet és személyiségrajzot adó monográfiája,² valamint jelen kötetbe leadott esszéje ezt szükségtelenné teszi. Ezen túl Keserű Katalin *Erdélyi János nyomában* című írásának bevezetője is elég részletes korrajzot és életrajzi áttekintés ad ugyancsak ebben a kötetben.

1 Az MTA emlékülése 2014. ápr. 10. Az egész napos konferencia tanulmányait „Kétszáz éve született Erdélyi János” címmel 1. ItK. 118(2014/4. és 2014/5. sz.); A Magyar Művészeti Akadémia Népművészeti tagozata által rendezett szavazatokkal és zenei betétekkel dúsított emlékülés 2014. nov. 6-án volt. Az elhangzott előadások tanulmányá formált változatát I. a jelen kötetben.

2 T. Erdélyi Ilona, *Erdélyi János*, Kalligram, Pozsony 2015.

Folklorikusként egyrészt arra szeretnék rámutatni, hogy mi a folklorisztikai és irodalomtörténeti jelentősége Erdélyi János ezirányú munkásságának.³ Másrészt az ő szellemi kisugárzásában, „műhelyében” felnőtt leszármazottainak tudományos eredményeire és a magyar közművelődésért tett érdemeire hívnám fel a szélesebb olvasóközönség figyelmét. Már csak azért is, mert míg róla és két unokájáról Erdélyi Zsuzsannáról és T. Erdélyi Ilonáról, kiknek hivatását, gondolkozásmódját és munkamorálját meghatározta édesapjuk és nagyapjuk szellemi kisugárzása minden magyar és néprajz szakos egyetemi hallgató hallhatott, fiát, Pált a kolozsvári egyetemi könyvtár létrehozóját, a régi magyar irodalom jeles kutatóját azonban jóval kevesebben ismerik.

Ahhoz, hogy kellőképp értékelhessük első folklor-teoretikusunk szellemi teljesítményét, tudnunk kell, hogy a (nép)hagyomány olyan tág, műformáit tekintve is gazdag, koronként változó tartalmú fogalom, mely heterogén eredetű és esztétikai minőségű műveltségi anyagot fog egybe. A független nemzeti kultúra, irodalom megteremtésén fáradozó 18-19. századi patrióta értelmiség azonban nem a mai értelmezésnek megfelelő paraszti folklórt, s azon belül a szájhagyományban élő népdalokat, hanem a történeti múltunkat is őrző, anyanyelvű „nemzeti költészetet” nevezte így. A folklór számos területét és műfaját – a babonás szokásoktól az ünnepi köszöntőkön, a gyermekfolklóron és dajkarímeken át a társadalmi és morális panaszdalokig, a halottsiratásig, vagy a paraliturgikus vallásosság különböző megnyilatkozási formáiig, ill. a tárgyalkotó és díszítő népművészetig – gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta, ugyanis egyáltalán nem ismerte. E tekintetben a paraszti gyökereiről soha meg nem feledkező, ám világot járt és tapasztalt Erdélyi János kivételnek számított, mert nemcsak származásánál fogva ismerte és értette a néphagyományokat, hanem ezen túlmenően igen széleskörű olvasottsága volt az irodalom, a népköltészet, népzene és népnyelv, továbbá a filozófia, képzőművészet, művészettörténet vonatkozásában is. Amikor 1844 nyarán Berlinben találkozott és elbeszélgetett a nyelvtudós Jacob Grimmel, akkor tudatosult benne, hogy a néphagyomány, – mindenekelőtt az anyanyelv és a népköltészet – bár folyamatosan változik, mégis történeti emlékeket őriz, tehát értékeket hordoz.⁴ Több tanulmányában, legelőször 1842-ben, a Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglalójában foglalkozott a magyar népköltészet fogalmi meghatározásával és jellemzésével. Műveltségének és az európai korszellemnek megfelelően a népköltészetet a nemzeti költészet legrégibb változatának tekintette, mely akkor született, amikor még az egész nemzet egységes kultúrájú és azonos gondolkodású, társadalmi különbségek nélkül élő nagy „család” volt.

3 Ehhez T. Erdélyi Ilona kiadott munkáit és készülő kéziratos családtörténetét, valamint az MTA emlékülés tudományos dolgozatait fogom használni.

4 Vö: Erdélyi János, Úti levelek, naplók, T. Erdélyi Ilona (vál., szerk., bev.), Tarandus Kiadó, Győr 2012², 338. Első kiadása: Gondolat, Bp, 1985.

Erdélyi János hagyományismerete széleskörűbb és alaposabb volt, mint tanult kortársaié. Ez jól látszik a magyar folklór különböző megnyilatkozási formáinak gyűjtésére buzdító felhívásaiból, a népdalról, a balladáról, a népszokásokról, vagy a nyelvi idiómákról, a szólásokról és közmondásokról, sőt a cigányok által terjesztett populáris zenéről írt fejtegetéseiből. Ennek ellenére az általa szerkesztett első magyar népköltési gyűjtemény, a *Népdalok és mondák* három kötete (Pest, 1846–48) műfajilag és nyelviileg szegényesebb, mint a korabeli népköltészet lehetett. Ez abból adódott, hogy ő az Akadémiához és a Kisfaludy Társasághoz beküldött kéziratok gyűjteményekből dolgozott, nem saját emlékeiből, feljegyzéseiből. A kortárs „népdalgyűjtők” döntő többsége pedig népköltészetként fogta fel a közkedvelt, kéziratok füzetekben, ponyván és a szájhagyományban is terjedő populáris énekegyetemet, ismert költők folklorizálódott verseit, magyarul: a 18-19. századi közköltészetet.⁵ Erdélyi a közköltészeti hagyomány szellemében szöveggazdaként válogatta ki a majd tízezernyi ún. „köznépi dalból” a neki tetsző változatokat, melyeket a kor szokásának megfelelően stilizált: irodalmiasította, köznyelvi kifejezéssel helyettesítette a tájnyelvi kifejezéseket és nem egyszer egybeszerkesztette az ország különböző vidékeiről származó dalvariánsokat. Viszont azt a tematikus és műfaji beosztást, amelyet a korábbi gyűjtők csoportosításait továbbfejlesztve ő alkalmazott a *Népdalok és mondák* köteteiben (lásd itt újraközölve Sipos Mihály népzeneész, prímás előadásában) évtizedeken át másolták a későbbi népköltési gyűjtemények összeállítói. Meggyőződése volt, hogy mind a magyar irodalom, mind a művészi formájú népdalokat eltanuló köznép is sokat profitálhat a szomszédos és a távoli népek hagyományaiból. Felismerte a vegyes lakosságú területek néphagyományainak megtermékenyítő kapcsolatát, saját korát pedig megelőzte azzal, hogy eljutott a zenei kölcsönhatás-elméletéig.⁶ Zenei tehetsége révén „mellékesen” a nemzeti zene megteremtése is szívügye volt. Kodály Zoltán is a nagy elődöt tisztelte benne – állította T. Erdélyi Ilona, s ezt erősíti meg Ittész Mihály (a kecskeméti Kodály Intézet zeneirodalom, népzene és karvezetés tanára, zenetörténész) kötetünkben is olvasható szemléje: *Erdélyi János munkássága Kodály Zoltán írásaiban*.

Sokan szemére vetették Erdélyinek és a többi a 19. századi népdal- és balladagyűjtemény összeállítójának, hogy csak versszövegeket közöltek, pedig (ahogy Erdélyi János írta) a népdal és ballada dallammal együtt születik és él, „mint szárnyával a pillangó”. Nemcsak a népköltészet, de a népszokások esetében is felhívta a gyűjtők figyelmét a dallam fontosságára. Igazán nem rajta, hanem az anyagiakon és a szakemberhiányon múlt, hogy a *Népdalok és mondák*ban kiadott 1392 verses

5 Az Erdélyi kezében megfordult kéziratok források döntő többsége ma az MTA Kézirattárában található. Hogy a kéziratok milyen verses szövegek tartalmaztak, a lejegyzők mennyire „dolgozták át” az „eredeti” szájhagyományt, bővebben kifejti Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*. Itk 118(2014), 611-628.

6 T. Erdélyi Ilona, *Népköltészet, népzene – népi társadalom*. In: „Pályák és pálmák”. T. Erdélyi Ilona válogatott tanulmányai, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba 2008, 47-59.

szöveg mellett mindössze egyetlen 12 darabos kottás népdalfüzet jelent meg az ő idejében. Erdélyi János szerkesztői és kiadói érzékét dicséri viszont az a tény, hogy elsőként adott ki magyar nyelven meséket (53 db-ot) a lejegyzett változatokhoz hűen, stilizálás és átszerkesztés nélkül a *Népdalok és mondákban* és a *Magyar népmesék* (Pest, 1855) című gyűjteményében. Szemben a népköltészet verses műfajairól szóló műfaji, poétikai, esztétikai elemzéseivel, a népi prózáról elméleti szinten alig írt, bár Tompa Mihály: *Népregék, népmondák* (1846) című verseskötetéről szóló bírálatában „árnyaltabb rendszert dolgozott ki a népköltészet prózaepikai műfajainak elkülönítésére és megnevezésére.”⁷

Az 1850-es évek elején a finn népköltészetben – elsősorban Lönnrot *Kalevalájában* – fedezte fel azokat az értékeket, amelyeket a népiből megújuló nemzeti költészet erényeinek ítél: „eredeti, jellemzetes, azaz egyéni”. Az északi népek balladáinak fordításával egy, a maga korában hazánkban még alig ismert, de Nyugat-Európában már irodalmi divatot teremtő népi műforma poétikai értékére hívta fel költőtársai, többek között Gyulai Pál és Arany János figyelmét. Nemcsak hasonló zsánerű költemények írására ösztökölte őket, hanem maga is írt románcokat, balladákat,⁸ annak ellenére, hogy a klasszikus szépségű székely népballadákat még kevéssé ismerte. Népköltési gyűjteménye I. kötetének *Románcok és rokon* című csoportjában jobbára betyárballadák és az ún. új stílusú balladák (például a *Halálra táncoltatott lány*, a *Megszólaló halott*, vagy a *Meggyilkolt fonó lány /Szűcs Marcsa*) szerepelnek.⁹

A 6000 tételt tartalmazó, de a pótlólag bekötetett lapokon folyamatosan újabb variánsokkal bővített *Magyar Közmondások Könyvével* (Pest, 1851) valamint a Kisfaludy Társaság védernyője alatt kibocsátott néphagyománygyűjtésre buzdító felhívásaival nemcsak gyakorlati megindítója, de elméleti munkása, vezéralakja, kritikusként pedig patrónusa volt a Petőfi Sándor, Czuczor Gergely és Arany János költészetében megvalósuló magyar irodalmi népiességnek. Ugyanakkor kíméletlenül bírálta a csak formailag népies, de tartalmilag silány „népieskedők” verseit. Azért tartotta fontosnak a népköltészet, a népszokások, az azokkal együtt járó hiedelmek, a szólások és közmondások összegyűjtését, mert mindezekben a magyar „néplelek” (Herder által bevezetett fogalom) visszatükröződését látta.

Erdélyi János korát meghaladó jelentősége abban rejlik, hogy folyamatosan felismerte és kortársaiban tudatosította mindazt, ami a hazai szellemi életből hiányzott. A néphagyomány gyűjtetése és kiadása mellett alapozó történeti összefoglalásokat készített a filozófia, esztétika, irodalom- és művelődéstörténet vonat-

7 Vö. Gulyás Judit, Erdélyi János meseértelmezéséről, ItK 118 (2014), 629-653. Az idézet a 635. old.-ról való.

8 T. Erdélyi Ilona, Az Észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János, i.m. 2008, 158-182.

9 Egy Új Péter nevű népköltő írta meg az 1825-ös mezőcsáti gyilkosságról szóló helyi históriát, ami gyorsan folklorizálódott és Erdélyi János is feldolgozta *Rege Szűcs Marisról* c. versében (1856). Bővebben 1. Tarjányi Eszter: Kritikát író költő. avagy verset író kritikus. A balladateoretikus és balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonó lány története. ItK 118 (2014), 526-539.

kozásában is. Legszebb összefoglaló tanulmányát, amelyben a magyar irodalom fejlődését vizsgálta, élete végén írta.¹⁰ Áttekintést ad a korról, amelyet ő, belülről nézve mint költő, és felülről szemlélve, mint kritikus, megélt és Toldy Ferencsel ellentétben azt állította: irodalmunk, mint minden szellemi tevékenység, állandóan fejlődik. Kritikus tevékenysége azért volt jelentős, mert nemcsak filozófiailag iskolázott elme volt, hanem értett a képzőművészethez is. Pulszky Ferenc és Henszlmann Imre mellett ő volt az, aki a képzőművészetből vett példákkal illusztrálta esztétikai nézeteit.

Hagyatékát, amely az egyetlen épségben fennmaradt 19. századi írói hagyaték¹¹, a fia, Pál által összeállított és bekötött Erdélyi Tár¹² őrzi. Az ET kalandos sorsáról és értékéről leghitelesebben a fiatalabb lányunokája, T. Erdélyi Ilona visszaemlékező esszéje¹³ tudósítja az érdeklődő olvasót.

A születésének 200. évfordulóját ünneplő tudományos konferencia egyik nagy tanulsága az volt, hogy az újabb irodalomtörténeti, folklorisztikai, esztétikai és filozófiai kutatások fényében és kontextusában újra kell olvasni és értékelni Erdélyi János életművét. Szilágyi Márton irodalomtörténész felhívta a néprajzkutatók figyelmét arra, hogy Erdélyi folklórgyűjtésének tudománytörténeti újrapozicionálása is lehetővé vált az utóbbi másfél évtizedben kiadott 18. századi közköltészeti antológiák nyomán. Szerinte népdalgyűjtése és a folklór iránti érdeklődése nem elsősorban és nem kizárólag a népköltészet irodalomba integrálásának a műveleteként fogható föl, hanem egy, a korszakra jellemző folklór-fogalom kidolgozásaként, s a közköltészeti hagyománnyal való számvetésként, ami előkészítette az utat egy más hangsúlyokra épülő népköltészet-fogalom kidolgozására. Szövegkiadásával pedig megadta a folklorisztika, mint tudomány intézményesülésének a lehetőségét is.¹⁴

ERDÉLYI PÁL (Sárospatak, 1864. február 12. – Budapest, 1936. május 5.)

A régi magyar költészettel (Barakonyi Ferencsel, Fáy Andrással és Balassi Bálinttal, a 16–17. századi kéziratos énekeskönyvekkel és a virágénekekkel) foglalkozó Erdélyi Pál nemcsak azért volt fontos személyiség, mert összegyűjtötte és rendezte, bekötötte édesapja műveit és hátrahagyott kézirateit (egyebek között naplóit, gazdasági feljegyzéseit is), hanem mert korán elvesztett apja szellemében egész életében a közművelődésért dolgozott. Ő nem népköltészetet, hanem népművészeti tárgyakat¹⁵ – elsősorban a kalotaszegi varrottásokat gyűjtötte. Baráti köréből

10 A *Pályák és pálmák* 1867-ben jelent meg a Pesti Naplóban.

11 A korból még egy hasonló volt: Arany János leveleinek, írásainak, tárgyaitak gyűjteménye, amelyet fia, Arany László, majd annak özvegye őrzött, aki később Voinovich Géza felesége lett. A Gellért-hegyen lakó Voinovich vigyázott tovább a példás teljességben fennmaradt dokumentumokra 1944-ig, amikor egy bombatalálat az épülettel együtt el nem pusztította az Arany-hagyatékot is.

12 Jelenleg magántulajdonban van, de a kutatás számára hozzáférhető. Rövidítése a továbbiakban: ET.

13 T. Erdélyi Ilona: Az Erdélyi-életrajz és pályakép körvonalai. ItK 118(2014), 451–460.

14 Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályi ülésén 2015. nov. 18-án. Recenzióként lásd ItK 120 (2016) sajtó alatt.

15 Gyűjteményének néhány darabját ma is a család használja, őrzi.

a festő Körösfői Kriesch Aladárral és Malonyai Dezsővel a kalotaszegi kézimunkák történeti, stílustörténeti feldolgozását is tervezték. Körösfői Kriesch Aladárral való termékeny baráti kapcsolatukról, a népművészet/iparművészet értelmezéséről szól kötetünkben Keserű Katalin *Erdélyi János nyomában* című alapos tanulmánya.

Pályája az Országos Széchényi Könyvtárban indult, 1886–92 között a *Magyar Könyvszemle* munkatársa, 1906 és 1917 között az *Erdélyi Múzeum* c. folyóirat szerkesztője, 1911–19-ben a kolozsvári és szegedi egyetemen a régi magyar irodalom tanára volt, ugyanekkor az Erdélyi Múzeum Egyesület főtitkári tisztét is betöltötte. 1900–1919 között a kolozsvári egyetem könyvtárának igazgatója. Az ő koncepciója alapján tervezte Korb Flóris és Giergl /György/ Alajos a kolozsvári könyvtár 1906 és 1909 között emelt épületét és korszerű, szecessziós belső berendezését. Erdélyi Pál életének fontos és termékeny szakasza volt az a két évtized, amelyet Kolozsvárt töltött. 1900-ban vette át a könyvtár igazgatását, szervezőképességével és szaktudásával a kolozsvári egyetemi és múzeumi könyvtárat Magyarország és Erdély legkorszerűbb intézményévé fejlesztette. Kiváló műszaki érzékével egy olyan könyvtárpolicrendszert talált ki, amelynek polcai tetszőleges távolságra állíthatók. A Schlick vasgyár fantáziát látott benne, megállapodtak gyártásában. Több nagy hazai és külföldi könyvtár is átvette az új rendszert.¹⁶

Átdolgoztatta és három nagy csoportba (Nyomtatványok; Kéziratok; Levéltár) rendeztette a könyvtár állományát. Átszervezte a könyvtári munkát: bevezette a gyarapodási naplókat, elkészítette a helyrajzi katalógust, átdolgoztatta a cédulakatalógust, és tervet készített a szakkatalógus átalakítására. Idézném egy ma is érvényes és megszívlelendő gondolatát a könyvtári és egyéb muzeális gyűjteményekkel kapcsolatban:

„A gyűjtemények ma már nem ritkaságok és furcsaságok tárházai, hanem megőrzőhelyei a tudomány adatainak, forrásainak, szóval anyaguknak tudományosan és szakszerűen földolgozott és megmaradásukat biztosító hiteles helyei. A muzeális munka ma már nem lehet műkedvelőség, miként a tudomány sem dilettantizmus. A múzeum ma épp oly tudományos intézmény, mint a laboratórium s ezért az Erdélyi Nemzeti Múzeum a XX. század fölfogásában szerencsésen valósíthatja meg az alapítók gondolatát és a saját korának közművelődési és tudományos föladatait.”¹⁷

A trianoni békediktátum után (1920) Erdélyi Pál elveszítette igazgatói állását, mivel nem esküdött fel a román királyra. A könyvtárat a román hatóságok átvették, Erdélyi Pál családjával végleg elhagyta Kolozsvárt, és a Komárom melletti Viharos-pusztára, kis csallóközi birtokára költözött, amely akkor már Csehszlovákiához tartozott. Csallóközi életének eseményeire levelezéséből és leányai visszaemlékezéseiből derül fény. Tartotta a kapcsolatot erdélyi barátaival, egykori munkatársaival, figyelemmel követte a Református Kollégium és az Erdélyi Múzeum Egylet sorsát. 2014-ben az MMA emlékülésén Almási István kolozsvári népzenekutató professzor mutatott

16 T. Erdélyi Ilona készülő családtörténeti kézírata nyomán.

17 Erdélyi Pál, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázada. *Erdélyi Múzeum*. Új folyam, V. (1910) 27, 6.

be néhány levelet¹⁸ abból a 14-ből, amelyet népdalgyűjtő, zenetanár barátjának, a házi kamarazenélésnél hegedűs partnerének, Seprődi Jánosnak¹⁹ írt.

1925-ig a viharosi szőlő tartotta el Erdélyi Pál családját (öt gyermekéből három már Komáromban született), ugyanis a Kolozsvárról Szegedre költözött Ferenc József Tudományegyetem többszöri sürgetése ellenére sem foglalhatta el újra könyvtárigazgatói állását, mert a csehek nem engedélyezték kiutazását Magyarországra. Mire 1926-ban megkapta a magyar állampolgárságot, hivatalát már betöltötték. Nyugdíjasként 1930 után haláláig újra Budapesten élt.

Utolsó könyve²⁰, amelyet a komáromi Jókai Egylet felkérésére írt a centenárium alkalmából, irodalom- és művelődéstörténet egyben. Jól jellemzi a 19. század első felének Komáromát, a szabad királyi, iparos-, kereskedő- és katonavárost, ahol Jókai Mór nevelkedett, s meghatározó emberi, társadalmi élményeit és tudását felhalmozta.

A zenélés és az éneklés mindig fontos volt az Erdélyi család életében. Pál édesapjához hasonlóan zeneileg is művelt ember volt, kitűnően csellózott. Felesége, Remisovszky Hedvig pedig a kolozsvári konzervatóriumban tanult énekelni és szépen hegedült. Erdélyi Pállal kötött házasságával tulajdonképpen operaénekesi karrierjét adta fel.

Idősebb leánya ERDÉLYI ZSUZSANNA (Komárom, 1921. január 10. – Budapest, 2015. február 13.) a vallásos népköltészet kutatójaként hazánkban és nemzetközileg is elismert, számos szakmai és állami kitüntetéssel²¹ rendelkező személyiség volt. Életútját családja hagyományai, magas szellemi igényessége és erkölcsi értékrendje határozta meg. Így vallott nagyapja szellemi kisugárzásáról 2004-ben egy nagykaposi ünnepségen: „Ha valahol van egy ilyen szellemi sugártest, mint Nagykaposon Erdélyi János, annak az a feladata, hogy világítson, hogy melegítsen és éltesse a szellemet. Az, hogy ez a város egy ilyen fiat adott a hazának, ennek a vidéknek nemzeti öntudatát is emeli.”

Erdélyi Zsuzsanna csak jókora kerülővel talált rá a neki elrendelt hivatásra. Diplomáciai pályára készült, politikai okokból s megélhetési kényszerből lett folklórkutató. Lajtha László (zeneszerző, vallásos népének-kutató) szakmai irányításával fordult figyelme a néphagyományok nehéz sorsú őrzői, az egyszerű falusi öregek, s

18 L. kötetünkben (Az eredeti megjelenésre vonatkozik. Sz.B. szerk.)

19 Seprődi János (Kibéd, 1874–Kolozsvár 1923) Munkásságának egészét bemutató-értékelő kötet: *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése* Almási István és Benkő András gondozásában, kettőjük és Lakatos István tanulmányával jelent meg. Bukarest, 1974.

20 Erdélyi Pál, *Jókai útja (Révkomártól Pestig, a bölcsőtől a babérig)*. Bp, 1939; Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1997

21 Csak a fontosabbakat sorolom: Népművészeti Európa Díj (1983, Hamburg); a Magyar Köztársaság babérkoszorúval ékesített zászlórendje (1991); Magyar Köztársaság Emlékérem (1992); Stepanus-díj (1993); Pitre-Marino-díj (1996, Palermo); Magyar Örökség Díj (1998); Kossuth-díj és a Magyar Művészeti Akadémia aranyérme (2001); Prima-díj (2005); Hazám Díj (2009); Pro Cultura Christiana és a Magyar Kultúra Lovagja (2011); a Magyar Művészeti Akadémia Nagydíja (2014) és a Nemzet Művésze (2014).

a vallásos népköltészet felé. Havi 8-10 napos utazásokkal járó, fizikailag és lelkileg is megerőltető tereptapasztalatairól, az 1950–60-as évek nyomasztó politikai légköréről, Lajthához fűződő kapcsolatáról a *Kockás füzet* című könyvében (2010) írt.²² 1960-tól írogatta ezeket a feljegyzéseket, meglehetősen rendszertelenül, kezdetben úti „kalandjaira”, otthon hagyott családjára, négy kicsi gyermekével kapcsolatos gondjaira koncentrálna. Ebben a naplószerű füzetben a 20. századi magyar történelem fontos periódusának mindennapjairól kapunk hiteles „életképeket”. Erdélyi Zsuzsanna intuitív személyiségére vall, hogy hamar felismerte a Kádár-korszakban félreállított európai elismertségű zeneszerzővel való beszélgetések jelentőségét, ezért egyre tudatosabban Lajtha zenei elemzéseit, kompozícióival kapcsolatos eszmefuttatásait állította feljegyzései középpontjába. „A most közreadott napló nemcsak Lajtha személyiségéről, életéről és haláláról, koráról és környezetéről való tudásunkat mélyíti el és árnyalja, hanem szinte felbecsülhetetlen a zenetudományi jelentősége is.”²³ – vallotta Solymosi Tari Emőke zenetörténész a *Kockás füzet* szerkesztői utószavában.

Az „imádságok nagyasszonyának” nevezett folklórkutató Erdélyi Zsuzsanna életének eseményei jól dokumentáltak, számos film, interjú készült vele és róla, melyek elérhetőek a világhálón. Ezért itt csak tudományos és közművelődési tevékenységére utalnék röviden. Legfőbb érdeme az, hogy azt a középkori, ferences gyökerekkel bíró, európai hátterű, anyanyelvű szakrális közköltészetet, melyet a folkloristikában 1970-ig nem kutattak, tudományközi vizsgálat tárgyává tette, és minden erejével tudatosította művelődéstörténeti jelentőségét.²⁴ Lékai László bíboros-prímás esztergomi érsek támogatásával, az egyházi sajtóban megjelent felhívásokkal országos mozgalommá bővítette az archaikus népi imádságok gyűjtését. Neves énekesek/előadók – Török Erzsébet, Jancsó Adrienn, Faragó Laura, Lovász Irén és Ferencz Éva – közreműködésével tartott költői estjeivel, úgynevezett „egyházzenei áhítataival” (felekezetre való tekintet nélkül) országszerte népszerűsítette, s emellett egyre bővülő kötetekben adta ki a népi imádságokat. Várhelyi Ilona irodalomtörténész unszolására és segítségével publikálta a szakrális népköltészet szakmai és közéleti fogadtatásának 1970 és 2011 közötti történetét egy vastag, hallatlanul sokszínű dokumentumgyűjteményben. Ez a kötet Erdélyi Zsuzsanna több mint négy évtizedet felölelő munkásságára, rögzös és eseménydús életútjának fordulópontjaira, személyiségére és mentalitására, tudományos és erkölcsi sikereire is rávilágított.²⁵ „Adatközlőinek”, az ima-hagyomány őrzőinek és használóinak gondolatait azokból az itt is közradott, levélbeli vagy szóbeli kommentárokból is-

22 Erdélyi Zsuzsanna, *Kockás füzet. Úttalan utakon Lajtha Lászlóval*, Solymosi Tari Emőke (szerk.) Bp., 2010.

23 Erdélyi Zsuzsanna, i.m. 2010, 182.

24 Bővebben i. Küllös Imola, Erdélyi Zsuzsanna, a vallásos folklór kutatója. *Magyar Művészet* III. (2015) 4, 125–132.

25 Erdélyi Zsuzsanna – Várhelyi Ilona, „...századokon át paptalanul...” Az archaikus népi imádságműfaj fogadtatástörténete. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék könyvkiadója, Bp, 2011.

merhetjük meg, melyeket imáikhoz fűztek. A gyűjtemény kisebb lélegzetű írásai egyrészt az imagyűjtés és értelmezés kérdéséről szólnak, másrészt fényt derítenek arra az országos méretű szervező munkára, amellyel Erdélyi Zsuzsanna (még Bálint Sándor szegedi néprajzkutató professzorral együtt) elindította és Lékai László támogatásával létrehozta az első közép-európai keresztény „Népi Vallásosság Múzeumot” 1980-ban.²⁶

Utolsó nagy munkájában²⁷ több mint ezeregyszáz oldalon adott áttekintést folklórgyűjtői és -kutatói pályájáról: az ígéretes kezdettől (*Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához*)²⁸ az utolsó évek tanulmányaiig. Az egyes írásokban felidézett példaanyag lehetővé teszi, hogy olyanok is megismerjék és élvezhessék ezt a több évszázadon át rejtőzködő, mágikus és szakrális tudatelemek szintetizáló folklórműfajt, akiknek nincs birtokában a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című ima-gyűjtemény²⁹ egyik kiadása sem.

Erdélyi Zsuzsanna életrajzi visszaemlékezéseiben is gyakran szerepelt a muzsika, a családi kamarazenélés. Lánykorában jól zongorázott, apja halála után (1936) még tanítványokat is vállalt, s az egyetemmel párhuzamosan járt a Fővárosi Felsőbb Zeneiskolába, ahol a 3. akadémiai osztály szintjéig jutott el.

A muzsikos-véna tovább él Pál unokáiban is. A család művészi „vonalat” viszi tovább Dobozy Borbála, Zsuzsanna ifjabb leánya, Liszt Ferenc díjjal kitüntetett (2011) csembalóművész, a Liszt Ferenc Zeneakadémia egyetemi tanára, az MMA rendes tagja, a Magyar Bach Társaság alapító tagja és rendezvényeinek állandó résztvevője. Nővére, Zsófia klasszikus és jazz-éneket tanult, saját lemeze is van.

T. ERDÉLYI ILONA (Komárom, 1926. december 27. –) a közép-európai (olasz, osztrák, német, svájci) és magyar összehasonlító kultúra- és irodalomtörténet szakavatott kutatója, 1956–1989 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa volt. 1965 óta a *Helikon Irodalomtudományi Szemle* szerkesztőbizottsági tagja, szerkesztője, 1986–1988 között a Bécsi Egyetem vendégtanára, majd 1994-től húsz éven át a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora. 1962-től kezdődően gondozta nagyapja szellemi hagyatékát. „Erdélyi János unokája vagyok, s gyermekkoromtól kezdve személyiségének vonzásában éltem. Testvéreimmal együtt mérték és norma volt számunkra.”³⁰ Fiatal kutatóként sorra publikálta levelezését, útinaplóját, költeményeit. Az ő gondozásában, jegyzeteivel kerültek kritikai újrakiadásra Erdélyi János levelei, filozófiai és esztétikai írásai, irodalmi pályaképei és tanulmá-

26 Ez a jelentős gyűjteményt (imakönyvek, kéziratok, különböző vallásos tárgyak, képek) több évtizedes raktári lét után az MMA reprezentatív kiállításon mutatta be a nagyközönségnek 2015 telén.

27 Erdélyi Zsuzsanna, *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*, Kalligram, Pozsony 2015.

28 Erdélyi Zsuzsanna, i.m. 2015, 29–108. Első közlése: *Ethnographia* LXXII. 1961, 173–1999; 405–429; 583–598.

29 Erdélyi Zsuzsanna, „*Hegyet hágék, lőtőt lépék*”, Kaposvár, 1974; bőv. kiad. Bp, 1976, 19782; bőv. kiad. Kalligram, Pozsony 1999, 2013.

30 T. Erdélyi Ilona, i.m. 2015, 11. 31 Erdélyi János, Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások. *A Magyar Irodalom-történetírás Forrásai* (Fontes) 13. Bp, 1991.

nyai, népköltészeti és nyelvészeti írásai, kisebb bírálati, színi kritikái, köszöntői, búcsúztatói *A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* című sorozat hat kötetében (2., 3., 10., 13., 14., 19. köt.). Sajnálatos, hogy a folklórkutatás számára legfontosabb forrás, a 13-as kötet (31) mára már alig hozzáférhető. A sorozattal Erdélyi János munkásságának hiteles „alapjai” meg voltak vetve a szakkutatók számára, erre a biztos alapra építette rá T. Erdélyi Ilona azt a nagyívű monográfiát, amelyben részletesen bemutatja nagyapja életútját, korát és személyiségét, sorsán keresztül a 19. századi magyar értelmiségi lét mindennapjainak nehézségeit, s egyszersmind európai kitekintésben elemzi e sokoldalú, nagy műveltségű, költő-tudós-tanár-irodalomkritikus teljes pályaképét. Jóllehet T. Erdélyi Ilona irodalom- és szellemtörténeti munkássága, forráskiadói és szerkesztői tevékenysége nem olyan széles körben ismert, mint nővéréé, egyetemi oktatóként és kutatóként (1994-től az MTA doktora) a tudományt, a magyar művelődéstörténetet szolgálva méltán érdemelt ki több szakmai és állami elismerést, kitüntetést: Eötvös József koszorú (2001); Pázmány Péter Emlékérem (2002); A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje (2011); Tarnai Andor-díj (2015)

Mindkét fia Török Ádám (1952) és Török Attila (1956) közgazdász lett. Attila üzletemberként a török-magyar gazdasági kapcsolatok szakértője, sokat publikál az üzleti etika és a gazdasági élet témakörében. Az egyetemi tanárként dolgozó Ádámot 2001-ben a MTA levelező, 2007-ben rendes tagjai közé választotta. 2006-ban kitüntették a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjével. 2014-től az MTA főtítkáráként nem saját tudományos karrierjét építi, hanem a tudós társaság ügyeit szolgálja, működését segíti.

E családörténeti szemle néhány kulcsszava: az életre szóló (el)hívás, a tudomány, a művészet és közösség szolgálata, a patriotizmus, a magyar nemzeti kultúra és műveltség építése. Az e szellemben tevékenykedő, talentumokkal megáldott Erdélyi család rangos névsorán és életén végigpillantva óhatatlanul eszébe jutnak az embernek Arany János szép sorai:

*Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt;
Hanem lerázván, ami benne földi,
Egy éltető eszmévé fínomul,
Mely fennmarad s nőttön nő...
(Széchenyi emlékezete)*

Adja Isten, hogy így legyen!

HEGYET HÁGÉK

Hegyet hágék,
Lőtőt lépék,
Kőkáplonicskát láték
Bellől arannyas,
Küel irgalmas,
Szent Világ Úrjézus Krisztus benne lakik vala.
Aran(y)hajával leeresztvel,
Arankönyveivel kicsordulval,
És aranszekállával kitépvel.
Eljöve Szent Világ Úristen és megkérdeztén:
Mié't ülsz itt, Szent Világ Úrjézus Krisztus,
Aranhjadval leeresztvel,
Arankönyveidvel kicsordulval,
És aranszekálladval kitépvel?
Azé(r) ülök itt, Szent Világ Úristen,
Várom a harangokat, megkonduljanak,
A bűnösök ide folyamoggyanak,
Bűnbánatot tarcsanak,
Szent asztalomról táplálkoggyanak,
Hogy örök életet éljenek.
Aki esztet elmongya eszte lefektibe,
Reggel felkeltibe,
Testye beteg,
Lelke készül,
Boldog mennyország ajtaja nyitul', ament.

Szárász (Tolna m.), 1970, jan. 21.

Benke Jánosné Benedek Rozália, 1906. Diószén (Moldva)

Barna Gábor

„HEGYET HÁGÉK, LŐTŐT LÉPÉK...”

A 80 ÉVES ERDÉLYI ZSUZSANNA KÖSZÖNTÉSE

2001

Egyetemista voltam Debrecenben, amikor 1970-ben először hallottam, hogy Erdélyi Zsuzsanna – egy csoporttársam édesanyja – fontos felfedezést tett: sajátos szépségű és veretes nyelvű, nagyon ősinek tűnő imádságokat jegyzett le az élő szóbeli hagyományból. Hamarosan elolvashattuk az *Ethnographia* 1971-es számában a műfajt bemutató első elemzéseit, s a nyelvész-irodalomtörténész reflexiókat (Pais Dezső, Mezey László, Holl Béla). 1974-ben megismerhettük a *Somogyi Almanach* 19-es számában közzétett Somogy megyei szövegeket, három év múlva pedig a Magvető Kiadó gondozásában a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című, több kiadást is megért könyvét, amely kibővített változatban 1999-ben jelent meg a pozsonyi Kalligram Kiadónál.

A könyv azóta kézikönyv lett. Fogalommá, műfajt jelző képpé vált a címe is: ma már csak *Hegyet hágék*-ként emlegetjük. A cím nagyon kifejező, Erdélyi Zsuzsanna annak idején nagy ráérzéssel tette meg egy szöveghagyomány műfajt jelölő címkéjévé az egyik moldvai származású asszonytól lejegyzett imádság első szavait:

Hegyet hágék,
Lőtőt lépék,
Kő káplonicskát láték.
Bellől arannyas,
Küel irgalmas
Szent Világ Úrjézus Krisztus benne lakik vala...

Hegyet hágék, lőtőt lépék – a kimondott szavakhoz képek társulnak: a hegyet és völgyet járó emberé, átvitt értelemben pedig az akadályokat legyőző emberé.

Ez a céltudatos, fáradhatatlan munkásság jellemző Erdélyi Zsuzsannára is. A könyv címében a maga életét és törekvéseit fogalmazta meg valóságosan és átvitt értelemben is. Hiszen sok-sok ezer megtett kilométer, sok önmérsztő törődés és fáradtság, nekikeseredett versenyfutás az idővel, majd szemrontó és agyzsibbasztó minuciózus filológiai munka, hétköznapi és ünnep egybemosása, közben a kötelező munkahelyi penzumok teljesítése, a nagy család ellátása.

Nemcsak a teljes magyar nyelvterületet térképezte fel Zalától Moldováig, Bácskától Zoboraljáig, hanem a kárpát-medencei és a hazai nem magyar ajkú nemzeti-

ségeink emlékezetének legrejtettebb fiókjait is sorra felnyitogatta, és tallózott több európai nép (pl. olasz, albán) vallásos költészeti kincsei között is. Gyűjtött, gyűjtött, s elemzett. Próbálta feltárni e szokatlan nyelvű, régmúlt századok levegőjét idéző, csodálatos költői képeket felmutató, ám ugyanakkor teológiai abszurdításokat tartalmazó, ezért apokrif, ám az emlékezet-technikák páratlan teljesítményeit is olykor fel-felmutató hosszúságú imádság-szövegek történeti rétegeit, eredetét, megfejteni a költői képeket, szimbólumokat, a sokféle költői eszközt felvonultató szöveg gondolati tartalmát és funkcióját a mindennapok vallásgyakorlásában.

Egy változatos középkori és barokk kori vallásos írott és orális költészet gazdagsága sejlett föl e töredékeiben is hatalmas hagyománykincs mögött. Megőrzése az „írástudatlanok” felelősségének köszönhető.

Maguk a szövegek olykor meghökkentő szürrealista látomások. Máskor nyers realizmust tükröznek, vagy éppen szívet szorító, szemet homályosító érzelmeket mutatnak. Szent szövegek, amelyeket pontosan kell elmondani, vállalva még a kihagyó emlékezetből fakadó torzulásokat, pontatlanságokat is, mert csak betű szerinti áthagyományozott szöveggént hatásosak. Az Istenre hagyatkozás mellett a teremtmény önhitt magabiztosságával a Gondviselést mágiával befolyásolni akaró ember vágya is bennük van. Meg az együtt érző szeretetét, amellyel az esendő emberiségért kereszthalált is vállaló Emberfia, s Fia szenvedéseit Anyaként elviselő „Boldogságos Szűzanya Mária” fájdalmát átélte, szemlélte. Együtt szenvedett velük, s ebben a *compassioban* saját fájdalmait egy másik, egy kozmikus méretű összefüggésben oldotta fel. A teremtmény itt eggyé válhatott teremtő Istenével. S bízhatott az imaszövegek záradékaiban megfogalmazott ígértben is, hogy mindaz, aki a feltételeknek eleget tesz, üdvösségre jut:

*Aki eztet elmongya eszte lefektibe
Reggel felkeltibe,
Testye beteg
Lelke készül,
Boldog menyország ajtaja nyitul áment.*

Mindez elsősorban egy ferences háttérű, a 13. századig visszanyúló érzelmhangsúlyos vallásosság megnyilvánulása, amely „a Mária-kultusz napjainkig is érvényesülő belső mechanizmusainak szerepét... Krisztus szenvedéseibe való alámerülés” fontosságát mutatja az egyéni devócióban.

Eredményeivel, a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kiadásaival, tanulmányainak sorával egy majdnem feledésre ítéltetett szövegcsoporthoz műfaji leírását adta meg interkonfessionális szemlélettel, európai horizontú történeti és összehasonlító kitekintéssel. Kutatásainak a szomszéd népek körében is példaadó hatása volt. Eredményei ma már egyetemi tananyagban szerepelnek. De Török Erzsi, Jancsó Adrienn, Lovász Irén és Ferencz Éva közreműködésével előadóesteken, majd hanglemezek, CD-n is sokak számára hozzáférhetővé tette.

S mindez akkortájt, az 1970-es és 1980-as években nem volt minden rizikó nélküli. Hiszen abban az időben a szakma is úgy gondolta, a magyar szóbeli népköltésben nincs vallásos tematika. S akkor jön egy megszállott kutató, nagyon is problémás (külügyes) múlttal, s azt mondja, hogy a *Halotti beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom* töredékes szövegelemei bukkannak fel az emlékezet mélyrétegeiből. Kutatási tapasztalatait, eredményeit még a szaktudományból sem fogadta mindenki egyöntetű lelkesedéssel. S ha nincs a nyelv művészeinek, a költőknek lelkes fogadtatása, nem tudható, mi lett volna a kutató és a szövegemlék sorsa. De Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Gergely Ágnes és mások lelkesült fogadtatása után nem lehetett egyszerűen figyelmen kívül hagyni Erdélyi Zsuzsanna munkáját. A *Hegyet hágék...* megjelenése elindított egy sok-sok embert, írókat, újságírókat, lelkeseket és egyetemistákat, egyszerű embereket felrázó és megmozgató gyűjtőmozgalmat. Itt már segített az egyházi hierarchia és az egyházi sajtó támogatása. Felekezettől is függetlenül, hiszen maga az anyag is interkonfesszionális. Az emberek múltjuk értékesnek mondott és hitt emlékeit kutatva igazából saját jelenük formálásához találtak hivatkozási és viszonyítási alapot és megerősítést. Erdélyi Zsuzsanna gyűjtési felhívásai ezért lehettek nagyon eredményesek: levelek ezrei érkeztek a Kárpát-medence és a nagyvilág számos pontjáról nemcsak imádság-szövegekkel, hanem vallomásokkal is. A szaktudományos munka az élet más síkján öntudatot és önértékelést erősítő tényezővé vált.

A Lajtha László által vezetett népzene-kutató csoportban (1953–1963), majd a Néprajzi Múzeumban (1964–1971), végül a Néprajzi Kutatócsoportban (Kutatóintézetben) (1971–1986) népköltészeti szövegkutatásokkal foglalkozó Erdélyi Zsuzsanna 1968–69-ben jutott el kutatói pályájának új szakaszába. Ekkor találta meg ugyanis a Somogy megyei Nagyberényben azt a sajtóságos imádság-szöveget, s vette magnetofonra a nagyidejű Babos Jánosnétól, amely azután őt egy csodálatos szövegvilág felfedezésére sarkallta úgy, hogy éveket töltött lázas kutatómunkával terepen. Láthatjuk, a tudósi megérzésnek, amely persze évtizedes felkészülésen alapszik, széles horizontú és tudományközi háttérismereteken nyugszik, milye nagy szerepe lehet a tudományos kutatásokban. Erdélyi Zsuzsanna ráérezett a szövegek fontosságára, s felismerte azt a sajátos helyzetet is, hogy menteni, rögzíteni kell mindent, amit öregjeink szétmorzsolódó emlékezte egy gazdag szóbeli költészetből még őriz, mert ők a műfaj utolsó őrzői. E műfajnál valóban elmondhatjuk, hogy hordozóinak utolsó rétegét érte még el Erdélyi Zsuzsanna. E generációk távozásával ez az imádság-műfaj élő szöveghagyományként valószínűleg kihal. Századunkban ugyanis az átörökítés társadalmi körülményei, szükségletei és lehetőségei változtak gyökeresen. Sőt, talán már biztos múlt időben fogalmazhatunk: kihalt. A mindennapok átalakulásával megváltoztak a hagyományátadás lehetőségei, körülményei, megszűntek a többgenerációs családok, a népes búcsúk, ezáltal megváltozott a vallásosság jellege is.

Hatalmas, gyakorlatilag minden közép-európai népre és nyelvre kiterjedő, s külföldön is elismert munkájáért 1983-ban megkapta az Európa-díjat – egyéni tudományos teljesítményért elsőként. Itthon pedig 1991-ben magas állami kitüntetést, majd a Stephanus-díjat, és Bethlen Gábor-díjat kapott. 1996-ban a szicíliai Pálermóban átvehette az egyik legrangosabb európai folklorisztikai elismerés, a Pitre Marino-díj nagy aranyérmét. A nagyapai szülőföld, Erdélyi János ungi szülőhelye, Nagykapos 1984-ben díszpolgárává fogadta.

Csak a tudományos fokozatokban megnyilvánuló elismerés maradt el ideológiai okok és emberi irigység miatt. Bár a legtöbb irodalomtörténész, folklorista elismeréssel fogadta munkáját, csupán költőink lelkesedése volt osztatlan – egy addig nem ismert nyelvi világ, a középkori magyar nyelv szürrealista képei, látomásos tablói, a sajátos szerkesztés többüket megfogták. Feltárult a középkor és a barokk vallásos költészetének világa, az a szelete, amelyet nálunknál szerencsésebb nemzeteknél írott források is őriznek. Ezért hivatkozik Erdélyi Zsuzsanna – joggal – az írástudatlanok felelősségére, a szóbeliség jelentőségére. Gondos filológiai munkával Erdélyi Zsuzsanna a középkori/barokk magas műveltség és a szóbeli hagyomány közti kapcsolatot is fölfejtette. Egy ismeretlen világ tárult föl, amelynek létezését sejtettük, ám amelyet elveszettnek hittünk. Amely nemcsak magyar, hanem legalább annyira európai költészet is, s amelyben ősi tudatformák keverednek a keresztény szimbólumrendszer elemeivel. S ez a szöveghagyomány költői-stilisztikai eszközeit tekintve maradandó szépségű, más népköltészeti műfajokhoz esztétikailag mérhető alkotásokat őriz. Ugyanakkor elválaszthatatlan alkotóeleme egy hagyományos, bensőséges, egyéni hangvételő vallásgyakorlási formának, amelyben sokféle funkciót tölt/töltött be.

Erdélyi Zsuzsanna munkássága az 1970-es, 80-as években sajátos missziót teljesített. Nagy szerepe volt abban véleményem szerint, hogy olvadt a vallási néprajz, egyáltalán a vallási kutatási tematika körül az elmúlt rendszer fagyasztotta légkör, s szerepvállalásával megjelenhettek Bálint Sándor, Domokos Pál Péter, Volly István hézagpótló munkái. A kiadó a Szent István Társulat volt, mert akkortájt nem akadt állami kiadói vállalat, amely a magyar művelődéstörténet e fontos műveit megjelentette volna. A magyar tudományos közélet nem sokat változott azóta sem, s ezért a helyzetért máig súlyos felelősséget visel. Külön akadémiai diszciplína például a hadtudomány, de a teológia száműzetése a Magyar Tudományos Akadémiáról máig nem szűnt meg.

Talán a valóságtól nem rugaszkodom el nagyon, ha azt mondom, úgy érzem, hogy a könyv címével kicsit önmagáról és munkájáról is vall Erdélyi Zsuzsanna. S általában az emberről. Az Istenhívő emberről. Mert ilyen munkát csak úgy lehet felvállalni, ha az ember tudja, hogy miért teszi. Nem csak a tudományos kíváncsiság vezeti a kutatót. Erdélyi Zsuzsanna pontosan tudja, hogy az általa gyűjtött és elemzett imádságanyag több mint egyszerű, bár értékes szöveghagyomány. Szívet erősítő, lelket könnyebbítő, Istenhez emelő szavak azok mind. *Hegyet hágék, lőtőt*

lépék – e természeti képben az Istent kereső, az Istenhez igyekvő, s Benne – Nála megnyugvást remélő ember jelenik meg.

Erdélyi Zsuzsanna a tudományos közéletben is felelősséggel szerepet vállaló tudós. A Bálint Sándor támogatásával 1980-ban alapított országos népi vallásosság múzeum dolga, s az összegyűlt gazdag tárgyi anyag sorsa, reméljük, hosszú vajúds és gyötrő bizonytalanság után hamarosan megnyugtatóan rendeződik.

Erdélyi Zsuzsanna tudományos konferenciák szervezője, s előadója itthon és külföldön. Nemcsak gyűjtőként járt és jár azonban sokat és sokfelé határainkon belül és túl. Kutatásairól, az imádsághagyományról rengeteg előadást tart, meghívásra alkalmanként egyetemeken tanított és tanít (budapesti és szegedi egyetemek), a Keresztény Értelmiségiek Szövetségében kurzusokat szervezett magyar és európai művelődéstörténetről, magyarságismeretről. Megszerzett tudását, ismereteit jelenünk, közel- és távoli múltunk vallásos életéről széles körben teszi közkinccsé. Írásai és előadásai megmutatják középkori gyökerű vallásos költészetünk szépségét és mérhetetlen gazdagságát, a kereszténység és a magyar nemzeti kultúra szoros összefonódását. Munkássága révén a szóbeli hagyomány egy korábban alig ismert értékes szelete vált 20. századi nemzeti kultúránk fontos részévé. Ebben követte nagy elődök, köztük saját nagyapja, Erdélyi János kiadói munkáját.

Azt is mondhatnánk, hogy Erdélyi Zsuzsanna egyműfajú kutató. Ám ezt az egyműfajúságot a sokirányú és széleskörű tudományközi ismeret a kultúra szövetében erősen kitágítja. A Kalligram folyóirat köszöntő számának több írása ezért nemcsak azzal a vallási kultúrával foglalkozik, amelynek része az Erdélyi Zsuzsanna által feltárt és leírt archaikus ima műfaja, hanem bemutat más folklórhagyományokat: hiedelmeket, mágikus cselekményeket, kozmológiai epikus hagyományokat. Ebben a kultúrában a vallási és nem-vallási nem válik el egymástól. Ez a folklórkultúra alakította ki a búcsújárást éppúgy, mint a legendameséket, őrzött meg nemegyszer mágikus világértelmezéseket, s formált és fomál ki állandóan új jelenségeket, mint amilyenek kegyhelyeink vendégkönyvei: az áhítat írásos megnyilatkozásai. Ebben a (vallási) kultúrában élő embernek természetes, hogy az Isten akár szentjei, főleg Szűz Mária által mindennapjainkba is beavatkozik. Ebben bízva kérhetjük segítségét, megerősítését. S ha meghallgatta imánkat, és megsegített, azt illik egy ké-pajándékkal megköszönnünk. Változatos, színes világ ez tehát. Része egy nagyobb folklórkultúrának.

Csak remélhetjük, hogy összeállításunk jól megmutatja ezt a sokszínűséget, most éppen a kárpát-medencei kutatók és gyűjtők írásaival, írók esszéivel, kéziratos énekeskönyvek és költők verseivel. S hogy olvasásuk örömet szerez minden Olvasónak, s az ünnepelt Erdélyi Zsuzsannának is, akit ezúton köszöntünk tisztelettel és szeretettel: ad multos annos.

Budapest, 2001. Boldogasszony havában

ELŐTTE A VILÁGURA

Magos mennyben csendítének,
Az angyalok fölkelének,
Aranyos misére készülnek.
Az Úr háza Szent Antal,
Négy szögibe' négy angyal,
Közepiben egy oltár,
Oltár előtt aranypad,
Előtte a Világura Jézus.
Feje lehajtva,
Szive szomorodva,
Szent szakállán lecsordul a vér.
Odamenyen Gábrriel arkangyal,
Kérdi tőle: Mér' sírsz, mér' sírsz, Világura Jézus?
Hogyne sírnék, mikor az én szerelmes szent Atyám azt
írá le nékem,
Hogy engemet hurcoljanak, voncoljanak.
De menj el, Gábrriel arkangyal, a fekete föld színére,
S hirdesd nékem ezt az egy-két szót:
Aki elmondja
Este lefektébe(n), reggel felkeltében,
Bizony, bizonynal mondom,
Harmadnapon halottaimból föltámadok,
Pokol kapuját bezáratom,
Mennyeknek ajtaját megnyi(t)tatom,
És úgy bocsájtom be az ő lelkét az örökké való
dicső(r)ségbe, ámen.

Csíksomlyó, 1978. szept. 9-10. – búcsú.

Anonyma, 1925. Mikeszásza, marosvásárhelyi lakos

Székely Orsolya

...AZON A NAPON INDULTUNK...

2021

Erdélyi Zsuzsannával azon a napon indultunk első közös terepszemlénkre-gyűjtő-utunkra, amikor reggel bemondta a rádió Latinovits Zoltán halálát. 1976. június 4.

Közel laktunk egymáshoz a Belvárosban. Ők a Váczi utcában, mi a Molnár utcában. Arrafelé még a háború előttről ismerték egymást az emberek. A Dobozy fiúkkal is együtt szoktunk játszani a Dimitrov téren. Csak később tudtam meg a bátyámtól, hogy Miklósnak és Daninak ki az édesanyja. A Nyáry Pál utca sarkán álltunk, amikor intett, hogy ott megy a Dobozy gyerekek édesanyja, valami nagy tudós... De hiszen én őt ismerem a templomból, mindég a jobb oldalon az utolsó előtti padban ül.

Amikor megjelent a „kis He-há” 1974-ben Kaposvárott, (a „Hegyet hágék, lőtöt lépék” c. archaikus imagyűjtemény első kiadása), gondolkodás nélkül felhívtam, hogy én szeretnék ebből filmet csinálni. Keményen elutasított. Nagyon megsgégyelltem magam. Az imaszövegeket először 1971-ben a Szindbád c. Huszárik-film végén, a Szentkúti búcsú jelenetben hallhattuk. Zsuzsa azt szerette volna, hogy Zoltán csináljon egy külön rövidfilmet az imákból – és ebben igaza volt. Ez a Zoltán műfaja... Telt-múlt az idő, míg egyik nap odaszól hozzám a Pipett – egymás között csak így szólítottuk Zoltánt. Napi kapcsolatban voltunk Zolnay Pál révén –, csináld meg helyettem az Erdélyi Zsuzsának az archaikus ima filmjét!

Nem voltam biztos benne, hogy jól hallom...

A Váczi utca – Havas utca sarkáról indultunk a Dubcseknek elkeresztelt Skodával, amit a Fotográfia c. filmért kapott díjból vettünk közösen a Zolnay Pállal. Nagy szabadságot jelentett, hogy saját akaratból, televíziós diszpozíció nélkül nekiindulhatunk. Egyházaskozár határában az árokparton a Zsuzsa hozta keftét ebédeltük. És autóztunk tovább három évtizeden keresztül.

Szárászon a Benke Jánosné, Rózi nénit még elértük. Előhozta a Moldvából induló kitelepítések, menekülések alatt végig megőrzött nagy Kájoni Kancionálét, hogy elmagyarázza, hogyan kell olvasni a benne lévő cifra betűs imákat. Zsuzsa kötetének címadó imája, a Mámától otthon tanult „Hegyet hágék, lőtöt lépék” kezdetű, az még abban sincs benne!... A templomban, a papok előtt ilyeneket soha nem imádkoztak.

Egyházaskozáron Dávid Illésné udvarában a kakas csúnyán megtámadta Zsuzsát. Akkor kamera is volt nálunk, véletlenül fel is vettük. De az ott készült anyagot sikerült az MTV-s vágószobából némi gyártásvezetői háttér-segítséggel egyenesen

a szemébe kidobni... A Gyurka Ráfálnéval készült felvételek is ugyanerre a sorsra jutottak, pedig akkor Sebestyén Márta is eljött velünk boszorkányságot tanulni... Zsuzsa szerencsére örök gyűjtőként forgatás közben is minden beszélgetést rögzített a magnóján, így az ő hagyatékában talán fellelhetőek ezek a felelőtlenség és rosszindulat, no meg sunyi ideológiai megfontolások miatt elvesztegetett anyagok. Pedig Sylvester András főszerkesztő – a Bibliafordító nagy Sylvester János leszármazottja – mindent megtett értünk, hogy dolgozhassunk. Igaz egyszer, amikor Domonkos Pál Péter szerepeltetése miatt épp le akarták tiltani az egyik filmet, bejött a vágószobába és ez a vékony, magas, elegáns ember hosszú karjaival hadonászva leordította a fejem, hogy – ...maga sovíniszta, irredenta, nacionalista, kirúgatom a TV-ből!

Nem voltam én tévés állományban, oda engem nem vettek fel soha... Aztán lassan megnyugodott és másnapra elintézte, hogy adásba kerüljünk. Később megkért a folyosón – menet közben, hogy senki meg ne hallja –, hogy menjek ki Erdélybe és készítsek elő egy Sütő András filmet. Jöttömben-mentemben adjak be Kolozsvárott a nagynénjének némi kávé és gyógyszer.

A Népművészek sorozat elkészítését Zsuzsa Domokos Máriával együtt azért erőltette, hogy felhívjuk a figyelmet azokra a II. Világháború alatt Tolna megyébe betelepített moldvai csángó és bukovinai székely nagytudású öregekre, akik lemaradtak a Népművészet mestere címről, és így az azzal járó nyugdíjról is. Közelebb nem lévén szálloda, Bonyhádon szoktunk aludni egy poloskás garnizsálóban. Egyik nap, a nagy esők idején Péter Klárral, aki végig társunk volt közös évtizedeinkben, este ájulatig fáradtan berogytunk az ágyba. Sártól elnehezült cipőinket kint rúgtuk le az ajtó előtt. Zsuzsa még hosszasan jött-ment, tett-vett, szeretett volna velünk beszélgetni – mindhiába. Reggel kilépve az ajtón a sármentesített, tisztára pucolt cipőkbe botlottunk. Annyit mondott, hogy – Tudod gyerekem, nem szabad a vizes sarat rajta hagyni a cipőn, mert úgy nem tud kiszáradni.

1978 szeptemberében Klárral hármásban vonatra ültünk Csíksomlyó felé. A Kisasszony napi búcsúban szeretett volna Zsuzsa gyűjteni. Romániában akkortájt még a külföldön élő családtagok sem aludhattak a rokonoknál. Mi is csak napközben látogattuk meg Takácsékat, akik gondosan előkészített ágyaspálinkával támogatták esőverte csapatunkat. Ha valakiről kiderült, hogy adatközlőként külföldi néprajzokkal beszélt, súlyos büntetéseket fizettettek vele a szekusok. Az volt hármunk között a szereposztás, hogy Zsuzsa gyűjt a kabátja alá lógatott UHER magnóval, Klári fényképez, ahogy tud, én pedig figyelek. Zsuzsa ott gyűjtötte – a Somlyó hegy meredek oldalán csúszkálva – talán a legszebb ima szövegét egy szinte teljesen süket nénitől. Pedig kiabálni nem volt célszerű. Írt erről hazaérkezésünk után a Magyar Nemzetben – A Nagy Hegyes Tartományról szóló cikkében.

Csak később tudtuk meg, hogy kilenc gyulafehérvári kispap vigyázta a lépéseinket.

Marosvásárhelyre érve Török László, Sütő András helyettese várt bennünket. Már az utcán megkérdezte, hogy kaptam-e Székely Orsolyának címzett levelet Erdélyből. – Nem. – Belesápadt. Mert mostanában sorra hívnak embereket a szekuritátera és írásmintát kell adjanak a Székely Orsolya névről... Törökék ugyanis megbíztak valakit, hogy hozzon ki hozzám egy levelet, amit Amerikába kellett volna továbbítanom... Ez a megbízott ember aztán nem indult útnak, otthon maradt, a levelet meg postára tette az én címemre. Kétségek közt verődtünk faltól falig – szabad-e bárkivel is találkozunk? És mi történik, ha rájönnek, hogy személyesen látótávolságon belül vagyok?

Rövid, régvárt találkozás Sütő Andrással és mentünk is tovább Gyulafehérvárra. Márton Áron püspök várta Zsuzsát, akit csak Archaikának nevezett. A buszon egy fiatalember ült a hátunk mögött. 3 óra múlva szálltunk le, és fogalmunk sem volt, hogy merre induljunk. A fiatalember észrevétlenül odaszólt, hogy menjünk utána. A papnevelde kapujában türelmet kért és eltűnt. Halkan suhogni kezdtek a reverendák – jöttek a kispapok, hogy legalább egy pillantást vethessenek az Erdélyi Zsuzsannára. Végül jött a Zsuzsa nagybátyjának hazudott idős pap is, akinek a Duna deltában töltött nyolc év alatt kiverték a fél szemét. Onnan szabadulva hosszú évekig bent lakott a kolozsvári Szent Mihály templomban, mint plébános. Klárral csak ültünk a kicsi cellában az almaecetes flaskák között, a felerősített rádió hangja alatt várva, hogy minden Erdély szerte addig fellelt imaszöveget ők ketten egyeztessenek. Egy pimasz légy újból és újból visszaszállt a kézzel teleírott papírra. Szelíden legyintett egyet az öreg, és annyit mondott: – menj félre! Pár hónappal később a kispapok Gyulafehérvárról személyautóval indultak velem egy hosszabb útra. Ő ült elől, amikor egy hatalmas tehertautó szándékosan szembehajtott velük az úton és maga alá gyűrte őket. Ezt a rettenetes frontális karambolt még túlélte...

Márton Áronhoz Zsuzsa végül nem mert bemenni.

Felgyúródtunk a Kolozsvárra induló buszra. A hátsó részében annyira egymásra zsúfolódtunk, hogy én csak fél lábon tudtam állni. Rádőltem a nyers juhszagú mőcokra, akik türelmesen megtartottak. Eltelt már vagy egy óra a háromórás utazásból, amikor Klári valahogy előkotorta a dorombját és elkezdett muzsikálni. Kicsi kör tágult körülöttünk, letehettem a lábam.

Kolozsvárott nagy igyekezetbe akadtunk. Másnapra várták a Ceausescut, ácsolták az emelvényt, sűrítettek minden felé a szinte egyforma civil ruhába öltözött szekusok. Ki kell menjünk Székre a Ballok Zsuzsihoz! Nála letehetjük a gyűjtött anyagot. Ha tőlünk a határon elvonnák, legyen másolat. Délutánra értünk oda. Azonnal kellett menjünk a rendőrsre bejelentkezni. Én maradtam otthon. Ők mentek Zsuzsival, aki megmagyarázta a policajnak, hogy van még egy, de az az úttól megbetegedett, otthon fekszik, és ő azt sem tudja hogy hogy hívják. Így nem került elő a nevem. A dupla kazettás magnóján, amit Budapesten nálam jártakor vásárolt, átmásolták a teljes anyagot. Az adatközlők neveit kitörölték. Késő estére értünk vissza Kolozsvárra a szállóba. De addigra Zsuzsa már nagyon rossz állapotban volt.

Attól féltünk, hogy infarktust kap. A blúzába belerejtette a 3 eredeti kazettát mire felszálltunk a vonatra. Külön fülkébe ültünk, de egymás mellé. Zsuzsa egy francia nővel került össze, aki a tengerpartról volt hazamenőben. A határon külön csapat vizsgálta Zsuzsáékat, egy másik bennünket. Én vettem kint egy kicsi széki öltözetet a 4 éves unokahúgomnak. Azt meglátták a polcon. El akarták venni, én nem akartam hagyni, – jó, akkor fizessenek 80 lej! Nagy pénz volt. Mennyi van nálam? – és a kérdés közben az egyenruhás belenyúlt a felső ingzsebembe, ahol a maradék pénzünk volt. Gátlástalan, agresszív mozdulat volt. Kivette, megszámolta és éppen el akarta tenni, amikor Klári felháborodott az eljáráson. Nyugat-Németországhoz volt szokva. Az édesapja ott dolgozott. Közben annyit látok a hátam mögött, hogy Zsuzsát lekísérik a francia nővel a vonatról... Kivert a hideg veríték, próbáltam nyugtatni a Klárit és a vámost is. Az gyorsan zsebre tette a pénzt és elmentek a Zsuzsáék után. Fél óra nagyon hosszú idő. Nem tudtam úrrá lenni a remegésemen – csak nehogy észrevegye bárki...

Aztán visszajöttek Zsuzsáék. A francia nőtől a valutáját el akarták szedni és Zsuzsa kellett nekik, mint tolmács. A kazetták mindvégig ott húzódtak a ruhája alatt.

Ha megbeszélni valónk akadt, általában én szaladtam át hozzá. Egy este váratlanul becsöngetett. Sírva állt az ajtó előtt. Idő kellett, amíg a konyhában a hokedlire ülve ki tudta mondani, hogy – elment a Zsófi! A nagyobbik lánya, a Zeneakadémiát végzett jazz énekes disszidált Nyugat-Németországba.

Elemér bácsival, a négy gyerek halszavú orvos édesapjával rendíthetetlen állhatatossággal támogatták egymást a „tök-ebédek”, a Rákosi idejű állástalanságok korában épp úgy, mint a halványan bontakozó néprajzi sikerek idején. „Mi a tök ebéd? – Kimész fiam a csarnokba, veszel egy darab tököt és abból főzöl töklevest, csinálsz tökfőzeléket, amire ráteszed feltétnek a ledarált belsejéből liszttel öszszegyúrt tökfasírtot.” Velük lehettem, amikor Borival vigyázták Elemér bácsi utolsó lehelletét. Zokogva könyörgött az orvosnak, hogy ne vitesse el, mert még nem halt meg, mert még biztos nem halt meg...

Hittörténeti sorozatunk keretében már mint független producer csináltunk róla, vele portréfilmet. Klári volt az operatőr. Zsuzsa úgy döntött, hogy gyerekkora helyszínén, a csallóközi Viharos pusztán szeretne forgatni. A ház még áll, Simonics Béla vette meg, de még nem indult el a felújítás... Simonics Komárnóban végtelen szeretettel fogadott bennünket. Útközben Viharos felé megkérdeztem tőle, hogy merre van Bök pusztája? Apai nagyanyámék és édesapám is ott töltötték a nyarakat. Bök pusztája? – az mindjárt itt van az út bal oldalán, Viharossal szemben, de már elbontották a romos épületeket... Ott, a szomszédban azok a jegenyefák! Gyönyörű fényben csillogtak. Édesapám 1902-es volt. Éppen még találkozhattak volna, de mire Zsuzsa 21-ben megszületett, ő már ideje nagy részét Londonban töltötte. A családi fotóalbumban szerepel egy pocakos idős férfi, Erdélyi Józsi bácsi. A legendáriumunk szerint Jókai róla mintázta az Aranyembert...

A filmet 3 óra alatt világítás nélkül, egy hangmérnökkel forgattuk le. Ez az akkori technikai lehetőségek mellett különleges teljesítménynek számított.

Az utolsó közös forgatásunk Csatkán, a Fekete Máriánál volt 2002-ben a Kiszasszony-napi búcsúban. A stábben Donáth Mirjam asszisztensi munkája szigorúan arra korlátozódott, hogy Zsuzsa minden lépésére vigyázzon. Ha botladozva is, de bejárta a cigányok dombos-völgyes, évszázadok óta megimádkozott szent helyét. Éjjel egy olyan férfitől gyűjtött még roma nyelvű imákat, aki gyilkosság miatt letöltött börtönévei után éppen szabadulva hálát adni jött a Szűzanyához.

Archaikus szövegvariánsok már nem kerültek elő.

Befejezve az IKONOSZTÁZ magyarországi hittörténet c. sorozatunkat, és a nyolc Mária-kegyhelyen éveken keresztül forgatott filmszociográfiákat, megritkultak közös ügyeink. Én a vidékfejlesztés bugyraiba bonyolódtam és végül a néprajzi tematikát a viselettörténeti felületen folytattam.

Amerikából járt itt látogatóban az orosz barátnőm, amikor utoljára találkoztam Zsuzsával. A Mátyás-templomot akartam megmutatni a vendégeimnek. Épp kezdődött az esti szertartás. Otthonos voltam ott, nem sorolódtam a turisták közé, beengedtek. A mise elején váratlanul Zsuzsa jött végig a templomon meggörbülve, sántítva, de ünnepi elegánsan nagy fekete kalapban. Jó ideje nem láttuk már egymást. A mise után odamentem hozzá.

... nem ismert meg...

Azután véget nem érően folytattuk éjszakákba nyúló telefon beszélgetéseinket.

Abban reménykedett, hogy a Jóisten megadja neki is a 98 évet épp úgy, mint Babos Jánosné, Ruzics Rozáliának – akitől az első imaszöveget gyűjtötte.

<http://ikonstudio.hu/2014/01/28/szent-oregasszonyok-13-perc/>

<http://ikonstudio.hu/2014/01/26/erdelyi-zsuzsanna-29-perc/>

KERESEM UCCÁKRU' UCCÁKRA

Názáretbeli Jézus, zsidóknak királa,
Veszedelembé' forgóknak levő Istene!
Megtestesült szent Iste(n),
Szent erős Iste(n),
Szent és halhatatlan Úriste(n),
Könyörűjj mirajtunk.
Hét körösz alatt lefekszem,
Hét körösz alatt fölkelek,
Őrizz, angyalom, éifélig,
Boldogságos Szűz Mária vérrattig,
Jézus Krisztus, mindétig,
Hogy gyarló testem nyugoggyék,
De szívem el ne aluggyék,
Hogy téged mindenkor lássó(n),
Minden gonoszt távoztassó(n),
Sátányok megköttessenek,
Testembe' ne förtőzzenek,
Engedd ezt nekem kegyese(n),
Alya Fiú, fölségese(n),
Elvén örök dicsőségbe(n)
Most és mindörökkön örökké, ámen.
Ma vala, pénteknek napja vala,
Mén a Jézus Krisztus kinnak kínhelyére,
Meglátták a zsidók,
Fölfeszítették a magos keresztfára,
Fol a szent vére,
Hervad a szent színe,
Szomorodik a szent lelke.
Szól a Boldogságos Szűz Mária:
Óh fiam, fiam!

Szerelmes Szent Fiam!
Én azt gondú'tam, te léssen bús,
Látom, fiam, én lések bús,
Aki ezt az imáccságot este-reggel elmongya, megüdvözül!
Názáretbe' van egy mustromfa,
Kiviül aranyos, belül kegyelmes,
Abba' mondtak héccer hét szentmisét.
Én ott hallgattam szerelmes Szent Fiammal, az ártatlan Jézusommal,
Eccer elkapták mellőlem a kegyetlen zsidók,
Keresem uccákrú' uccákra,
Sehun nem találom,
Előtalálom Szent Lukács evangélistát,
Kérde' tőle: Nem láttad-e szerelmes szent fiamat,
az ártatlan Jézusomat?
Óh anyám, anyám, szép Szűz Máriám!
Menny el, menny el a magos Kálvária hegyére!
Ott vagyon egy szent keresztfa,
Arra vagyon fölfeszítve,
Vasdárdával nyitogattyák,
Arcul verik, vérrel verőttekzik,
Ecettel, epével itatják,
Tövissel koronázzák,
Marokvesszővel csapkodják,
Hét csö(pp) vére elcsöppent,
Az angyalok fölszették,
Szent atyja elejbe vitték,
Óh anyám, anyám, szép Szűz Máriám!
Menny el, menny el a fekete föld színe alá,
Az Ádám maradvánnyai közé,
Kiálcsd, hirdesd
Lefektekre, fölkeltekre:
Bizon, bizon vélem léssen a Paradicsomba'.
Én mondom, a Teremtő,
Aki titeket az ő szent véréve(l) és haláláva(l) megváltott, ámenn.

AZ ARCHAİKUS NÉPI IMÁDSÁG SZÜLETÉSI HELYÉN

2021

Azon a – nyugodtan mondhatjuk ma már – azon a történelmi helyen állunk, ahol 1968 decemberében Erdélyi Zsuzsanna életében egy új korszak kezdődött, amely évtizedekig tartó emberfeleletti gyűjtőmunkát indított el, eredménye pedig egy szóbeliségben élő, addig alig ismert műfaj, az archaikus imádság felfedezése volt. *A Hegyet hágék, lőtőt lépék...* címmel 1976-ban megjelent kötetben szikár tényszerűséggel számolt be erről az eseményről Erdélyi Zsuzsanna: „A Somogy megyei Nagyberényben 1968. december 17-én népzene gyűjtés során Babos Jánosné 98 éves asszony ismeretlen hosszú szöveget mondott. Imának nevezte, melyet kicsi leány korában édesanyjától tanult. E szöveg számtalan problémát vetett fel, hosszú könyvtári kutatásra késztetett.” Ez a kutatónak ismeretlen, imának nevezett szöveg így kezdődik:

„Názáretbeli Jézus, zsidóknak királa,
Veszedelembe' forgóknak levő Istene!
Megtestesült szent Iste(n),
Szent erős Iste(n),
Szent és halhatatlan Úriste(n),
Könyörülj mirajtunk.
Hét körösz alatt lefekszem,
Hét körösz alatt fölkelek,
Őrizz anyalom, éjfélig,
Boldogságos Szűz Mária vérrattig,
Jézus Krisztus mindétig. ...

És folytatódik Jézus szenvedését és Mária anyai fájdalmát felvillantó hasonlóan szép, meglepően erős, a középkor ismeretlen szellemi világát idéző költői képekben ez a „soha nem hallott, hosszú szövegű” imádság, amellyel Erdélyi Zsuzsanna azon a „csúszkás hideg napon” találkozott. A szöveg a középkori olasz költészetre, „Dantéval, az óriással az élén” és laudák világára emlékeztette. Ez a találkozás nemcsak Zsuzsanna életében nyitott új fejezetet, hanem a magyar folklorisztika történetében is.

Így emlékezett később Erdélyi Zsuzsanna: „Rozi néni dúsan ömlő szavai folyamként sodorták elem egy faluközösség és egy nagy egyéniség száz éven át összetorlódott emlékhordalékát.” „Ezzel a szinte karácsonyi ajándékként elrendelt találkozással mindketten jól jártunk. Rozi néninek nagy örömet szereztem. [...] Ismét

fontosnak érezhette magát. Akadt valaki, mi több, egy „pesti tanár néni”, aki őmíatta jött el ilyen messzire, aki őreá kíváncsi, [...] akinek ő fontos volt. [...] Mára már egy egész tudományágnak, a folklórnak, sőt egy egész országnak lett fontos, [...] akinek a magyar kultúra annyit köszönhet.”

A Néprajzi Múzeum akkori kutatója százéves lett volna idén januárban, Babos Jánosné Ruzics Rozália, „krónikás öregjeink” egyike pedig százötven. A találkozás – állítja a kutató – a Gondviselésnek köszönhető. S már ennek is ötvenhárom éve! Valóban, e találkozásban találta meg Erdélyi Zsuzsanna életfeladatát, amelyre gyermekkorra óta vágyott és készült. Bár kitérőkkkel, kanyarokkal terhes volt az út, amely idáig elvezetett, de láthatjuk: erre a munkára készítette és vértette fel őt. A nyelvek és nyelvészet tanulmányozása a filológiai munkára, a Lajtha-csoportban végzett népdalgyűjtések – a filológia kötelező penzumai mellett – a kitartó terepmunkára, az emberekkel való kapcsolattartás nyitottságára, az emlékezetükben kincseket hordozó öregek tiszteletére és megbecsülésére.

Éppen ezért úgy érzem, hogy itt Nagyberényben, ezen az ünnepségen elsősorban Rozi nénit, s rajta keresztül a „krónikás öregeket” Órvidéktől Moldváig, Gömör-től Somogyig kell megidézünk, méghozzá az őket vallomásra bíró kutató, Erdélyi Zsuzsanna szavaival. Azokat az adatközlőket, régi korok imádkozó embereit, akikről minden kitüntetésekor mélységes tisztelettel és szeretettel emlékezett meg. Így lesz jelenlévő maga a kutató is, aki a sok megérdemelten elnyert hazai és külföldi kitüntetését, elismerését a „Rozi nénik” által megőrzött hatalmas tudásnak, az élő népköltészetnek köszönhette. Együtt állnak ilymódon előttünk, miként az emlékmű egymás felé hajló két fejfájában.

A 2011-ben megjelent „... századokon át paptalanul...” című kötetében így emlékezik Erdélyi Zsuzsanna: „Ha most ennyi esztendő után visszanézek imaasszonyi mivoltomra [...] látom elvonulni szent öregeim sorát, élükön az időcsúcs-Babosné Rozi nénivel, úgy érzem, hogy évtizedeken át valami nagy színpadon mozogtam... [...] A rendező maga volt az Úristen. [...] Lassan leengedte mellém mindazokat a szereplőket, akikre az adott helyzetben legnagyobb szükségem volt. [...] A »színpadon« szembesültünk az írástudatlanok felelősségével, öregjeink éjszakai »emlékezéseivel«: küzdelmükkel a felejtés réme ellen. Ezek a szövegek ugyan elvesztették eredeti, közösségi létfeltételértéküket [...] de megtalálták helyüket a »nézőtérén«, a fogékony közönségben és a magyar tudományos életben.”

Múlhatatlan érdemüket abban látja a kutató, idézem, hogy „A tudatlannak hitt, hajdan analfabéta nép nemzedékről nemzedékre örökített át szóbeli átadással olyan történeti, művelődéstörténeti mozzanatokat, amelyekről tudós könyvtárak írott állománya ez ideig nem szólt. Mindezt a történeti múltat idéző tudatanyagot a népi, azaz a közösségi emlékezet tárolta, s tartotta fenn napjainkig.”

A Gondviselés „örzőket állított [...] a közösségi tudás, az örökölt javak iránt elkötelezettek rendjébe”. Ők a felelősségvállaló öregek, akik „az elődöktől elnyert tudásukat” életben tartották. A „szóbeliség megtartó ereje biztosította századokon

át az imamondás folyamatosságát, a földi léthez szükséges égi segítség, mennyei kegyelem állandó jelenlétét”. „A nép az ősi rend szerint végezte a pap nélküli imát.” Tiszta szívvel emelve tekintetét az égre, „hogya a felhők fölött keressék és találják meg Rozi néni és mindnyájunk Mennyei Atyját.”

A kutatóra, az írástudóra pedig az a feladat hárult, hogy az „írástudatlanok” által a szóbeliségben, a népköltészetben megőrzött értékeket, a magyar népi kultúra, az európai kereszténység közös értékeit felemelje, megmutassa és a nemzeti kultúra részévé tegye. Ez már az „írástudók” felelőssége volt. E feladatát könyveivel, elemző tanulmányaival, templomozó előadásaival teljesítette Erdélyi Zsuzsanna. Költők, írók, publicisták voltak elragadtatva a középkorias és barokk elemeket, a ferences lelkiség hatását magukban hordozó imádságoktól. „A Hegyet hágék-jelenség – Várhelyi Heléna kifejezése – végső soron az emberi méltóság visszavágyásából táplálkozott. Annak a szerves egymásrautaltságnak a meglétét bizonyította, amellyel az ember önmagát Isten viszonylatába állítva szemlélheti.”

Ez igaz mind az imádságos öregasszonyokra, de Erdélyi Zsuzsannára is. Ezért írhatta róla hetvenedik születésnapján a tudós történész, Niederhauser Emil, hogy „talán nem is a tudóst köszöntjük Erdélyi Zsuzsában, hanem az embert. A mindig optimista, jó kedélyű, bizakodó és fáradhatatlanul dolgozó embert. Aki kedves tud lenni mindenkire, segítőkész minden kérdésben. Aki elsősorban másokkal törődik, és csak azután gondol saját magára. És még valakit köszöntünk Erdélyi Zsuzsában, a mélyen hívő, vallásos lelket, aki életének minden pillanatában egy felsőbb hatalom segítségével bíz, arra számít, azzal elégszik meg. Nem az emberek megbecsülése a fontos számára, hanem az Isten tevékenysége.” Mint a kincset érő imádságokat őrző nagyidejű asszonyainknak, akik életük megpróbáltatásai során csak az Isten irgalmas kegyelmében és Mária közvetítő, óvó szeretetében bízhattak. Abban, hogy az imádságsszövegek sokat vitatott záradéka szerint – idézzük most újra Babosné Rozi nénit: „Aki ezt az imáccságot este-reggel elmongya, megüdvözülni!”

Ennek a sorsfordító egykori találkozásnak, az üdvösség-kereső, ősi tudást őrző idős imádkozó asszonynak és a magát a Gondviselés kegyelmébe ajánló tudós kutatónak állít ma emléket a Magyar Művészeti Akadémia Kékedi László, Szatyor Győző és munkatársaik alkotásával, két sajátos formájú, egymás felé hajló fejfa állításával. Az egyik, a gombosfa, a kutatót, Erdélyi Zsuzsannát, a tulipánban végződő másik Babos Jánosné Rozi nénit, s rajta keresztül a szellemi kincseket őrző öregek alakját jelképezi. Nagy kort értek meg mind a ketten: Babosné Rozi néni 98 évet, Erdélyi Zsuzsanna 95 évet. Az élet, a szolgálat megpróbálta mindkettőjüket a nagy család mindennapi gondjaival, olykor anyagi szegénységgel, a meg-nem-értés miatti félreállítással, kései elismeréssel. De az Úr meg is tartotta őket. Az egymás felé hajló fejfák az egymásra találás – visszatekintve – történelminek mondható eseményét, a mindörökké összetartozást jelenítik meg. Hisszük, a Menyország ajtaja mindkettőjüknek nyitva állt!

ERESSZ SZENT FIAM

Kakasok szólnak, Máriát kiáltanak,
Kelj föl, kelj föl, szép szűz Mária,
Mert elvitték Szent Fiadat,
Keresztfára feszítették,
Egy csöpp vére lecsöppent,
Az angyalok fészödték,
A kehölybe öntötték,
Aki este lefektibe,
Röggel főköttibe ő mondja,
Begyün velünk a Paradicsomba,
A Paradicsomba csöngetnek,
Az angyalok ott lögyenek,
Ága szülte levele,
Levele szülte bimbóját,
Bimbója szülte virágját,
Virágja szülte Máriát,
Mária szülte Szent Fiát,
Eressz szent Fiam,
Fenyőgesd mög az utat!
Útba' szent otár,
Arra mönny rá,
Létértyel szent térgyire,
Lökönnyeköl szent könyökire,
Főtekintött a magos égbe,
Ott látott egy tornyot,
Kívül aranyas,
Belül kegyelmes,
Abba mondja hétszer hét oltár,
Várja apostol a szent misét,
Jézus a Gecemáni kertbe,

Vasvesszőkkel vesszőzik,
Szent haját húzgálják,
Szent szakállát títálják,
Jaj szerelmes Szent Fiam,
De folyik a tő szent piros véred,
Jaj anyám, jaj anyám,
Bűnösökért, meghóttakért
Folydogál az én piros véröm. Ámmen.

*Újkígyós (Békés m.), 1994. jan. 17.
Harangozó Imre gyűjtése.
Mucsi Béláné Oláh Erzsébet, 1904.*

Erdélyi Zsuzsanna és Babos Jánosné Ruzics Rozália emlékhelye Nagyberényben. A 2021. október 1-én átadott emlékmű alkotói Kékedi László és Szatyor Győző MMA akadémikusok

Harangozó Imre

VILÁG VIRRADTÁIG, HAJNAL HASADTÁIG...

SZAKRALITÁS A KIS-SÁRRÉTI PÁSZTOROK MŰVÉSZETÉBEN

„Mivel a népművészet jelrendszereinek alapelemei ősi eredetűek, a forrásnál, az ősművészetnél kell elsősorban tájékozódunk.”³¹

Sorra nézem vidékünk pásztorainak keze munkáit. Karikások, sőtartók, rühzsíros kupák, borotvatokok, egy-egy jegyajándéknak készült sulyok, mángorló sorakozik az asztalon. Rajtuk rótt, karcolt, applikált képek, kanyargó indák, égitestek, szerzőszámok, emberek, a közösség tudatalatti képmetsző művészetének szimbolikus, archetipikus képei. Csupa olyan, amit Jung a maga idejében a vallásos-mágikus képzetek kollektív tudattalanból szűrődő, jelentéssel bíró szimbólumainak lát. *„Azok, akik az archetípusok sajátos érzelmi tónusát nem ismerik fel, nem jutnak többre, mint-hogy kusza mitológiai fogalmakat kapcsolnak össze, bizonyítandó, minden mindent jelenthet – vagy egyáltalán semmit sem.”³²*

Az összetett képjel klasszikusan szép példája szaruból készült rühzsírtartó tégelyen Okányból, a 19 – 20 sz. fordulójáról. (Harangozó Imre felvétele)

³¹ Kabay 1979. 123. o.

³² Jung C. G. 1993. 97. o.

Igaza lehet a jeles svájci pszichológusnak, kétségtelen, hogy régi pásztoraink számára a világ egésze jelszerű értelmet hordozott. Minden mozzanata, a kozmosz egészéről, a teremtés rendjéről, és annak közösségi modellezéséről szólt. Valamiféle kánon-szerűen rögzült, ugyanakkor egyéni módon kiteljesedő kompozíciós rendről, melyet a pásztorművészet fájdalmasan korán távozott kiváló kutatója, Szelestey László írásaiban rendszeresen *képirásnak* nevezett.”³³ Erről szól Tánczos Vilmos is, amikor így ír: az ember életének e szimbólumok adnak távlatot, értelmet, valamint teret a személyiség kibontakozására. „A jelképek által közvetített küldetés elfogadása távlatot ad a létnek, és megóv a személyiség lelki zavaraitól.”³⁴

Templomok, szív és csillagok – B. I. monogramú kis-sárréti pásztor munkája, 1939-ből. (Szőke Péter felvétele.)

Békési László dobozi pásztor cífra ostorán anyagok tartják a magyar címet, de ott a szív, a csillag és a szarvas is... (Szőke Péter felvétele.)

33 Szelestey 1992. 77. o.

34 Tánczos 2006. 17. o.

Az élet, vagy inkább hitem szerint a Gondviselés sokszor, mint valami váratlan ajándékot úgy sodor elénk elemi, éltető képeket, jeleket – úgy és éppen akkor, amikor szükségünk van azok üzenetére. Magam is így találkoztam életemben először – úgy húsz esztendősen – egy cifrázott kis-sárréti ostorral egy békéscsabai magángyűjteményben. Olyan hatással volt rám, hogy bár volt nálam fényképezőgép, még képet sem készítettem róla. Szinte megbabonázva néztem a szarufigurákat, napot, holdat, csillagokat, embereket és állatokat. Néztem ezt a tárgyat s inkább a lelkemmel, mint az eszemmel megsejtettem, hogy itt valami mélyebb, valami fontosabb üzenetet rejtőzik!

Talán éppen ez az ostor indított arra, hogy keressem föl szűkebb, tágabb szülőföldem idős pásztorait. Olyanokat, akik még ismerték a jelek valódi értelmét. Vártak rám, nem akarták magukkal vinni ezt a tudást a sírba! Így most mi is tudjuk, tudhatjuk azt, amit annak idején Okányban, az akkor 80. éve körül járó sárréti pásztorembertől, Karácsonyi Mihály bátyámtól hallottam: *„Ídes fiam, abba az időbe’, apámíknak, öregapámíknak, akik tilen nyáron kint vótak a jószággal, nem kel-letett óra! Ott vót nekik a nap járása, íccaka a csillagok állása. Arrul tudták hun tart a világ, hogy áll a hold, hun kél a nap, hun jár a kaszás csillag, vagy, hogy merre áll a göncöl szekír rúdja. Aztán ott vótak az állatok, mán, hogy melyk, hogy viselkedik, hogy mozog. A virágok, a madarak repülise, minden. Tatámnak vót ilyen cifra ustora, na annak a nyelin minden rajta vót, amit most mondtam, na az mindig aszonta, hogy az vót a pásztoreMBER kalendárioma!”³⁵*

Nagyjából ebben az időben találkoztam egy nagy időt élt, szintén kis-sárréti pásztorasszonnyal, Sándor Erzsike néniel is, aki igen különös imádságot tudott: *„Ha lefekszek az ágyamba, / Fogadj Uram oltalmazdba, / Három angyal a fejem felett, / Egyik őriz engemet, / Másik a szememet lezárja, / Harmadik a lelkemet várja, / Őrizzetek angyalok, / Világ virradtáig, / Hajnal hasadtáig, / Ha én meghalok is, / Nem én akaratom, / Isten akarata, / Áldott legyen a föld, / Akibe’ én nyugszom! Ámen.”*

Azután belekezdett egy másik, ha lehet, még különösebb szövegbe is: *„Kerek égen járok, / Szép ragyogó csillag, / Kelj fel Uristen, / Tégy világosságot, / Égi hangosságot...Ennyit tudok –mondta– vót míg, jó hosszú, de a többire nem emlékszem... – Ídesapám pásztoreMBER vót, leginkább gulyás Zsákán. Szűcs Gábornak hítták, nyugodjon, ezt tőle tanultam!”³⁶*

Erzsike néni különös imádságait megmutattam Erdélyi Zsuzsannának, aki különösen a második szövegtörödéket nagy lelkesedéssel fogadta. Keleti párhuzamokat említett és Gunda Bélát idézte, aki az 1940-es évek elején még kereken kijelentette, hogy *„a pásztorok között máig s él a táltos hit.”³⁷*

35 Harangozó – Szőke 2021. 8. o.

36 Sándor Lászlóné Szűcs Erzsébet szül.: 1901. Zsáka; Gyűjtés: 1996. március 17.

37 Gunda 1943. 102. o.

Pásztoraink dúlt hite után kutatva: „Csonka-Bihar megye délkeleti szögletében, már közel a trianoni határhoz – ugyan, hol nem vagyunk közel a határhoz? – aszott, szikes legelők, zsíros fekete szántóföldek, nyílegyenes fasorok, gondozott majorságok között zakatol velünk a motoros. (...) Egy kicsiny állomáson – Nagygyanté a neve – magunk is kiszállunk. Kiterjesztjük a térképet, hogy megbeszéljük: melyik dűlőút vezet az Oro-si-pusztára, ahol az a bizonyos Deák Sándor uradalmi kondás, a nehézostorok fonásá-nak és az ostornyelek cifrázásának nagymestere lakik.”³⁸

Ezen a tájon bizony sok (és bizony nem a felvirágzás irányába ható) változást hozott az elmúlt jónéhány évtized, mióta ezeket a sorokat leírta Madarassy László, vesző-félben lévő értékeink tudós kutatója. Sok minden megváltozott, de ezt a hangulatot átélheti ma is az utas, ha az országnak erre az elfeledett vidékére téved. Pedig sok kincset őriznek ma is a békési és bihari tanyák, a napszíttá szikesek, a gyér erdők és a szántók, de leginkább az itt élő nép emlékezete. Hégely Mihály gerlai kanász már az 1930-as évek végén így vallott az őt faggató jeles kutatónak, Linder Lászlónak: „El vagyok én nagyon a város nélkül. Nem kell nekem színház, mozi, se mulatság. El vagyok én nélküle. Nekem csak az kell, hogy legyen meg a családomnak a kenyere. Tessék elhinni, sokszor vágyat érzek magamban úgy élni, mint valamikor a régi pásztorok. De úgy valahogy van most, hogy ránk, pásztorokra is nagyon rossz idő jár. Nem mintha nem volna meg a megélhetésem, csak sajnálom ezt a nyáját, mert

Csak úgy összeáll hazánk címere, a nap útja a korona abroncsa, rajta ferde tengelyen az esthajnal-csillag a kereszt. 1802-es dámmal ellátott mángorló. (Harangozó Imre felvétele)

³⁸ Madarassy 1935. 39. o.

mindég szűkebb helyre szorítják. Valamikor régen, ahogy az öregek beszéltek, ez az egész környék csupa erdő és legelő volt. Aztán elkezdték a legelőket szántani. Mindég többet vettek el a szegény állatoktól. Most már alig van hely, ahol meglegyenek. Mi lesz a szegény nyájjal, ha még ezt is elveszik?”³⁹

A nyáját féltő Hégely Mihály, aki máskülönben finom kezű alkotó volt, úgymint a környék többi pásztorja is, többek között Molnár Lajos csikós, Békési László kanász és Szolnok Lajos juhász számadó is a nagy hatású Deák Sándor tanítványai közé tartozott. E vidék pásztorainak zenei, tárgyi, életmódbeli hagyományai a rég letűnt hatalmas pásztorbirodalmak emlékét őrzik. Talán nem véletlen az sem, hogy Bartók Béla népdalgyűjtői útja is épp innét, egészen pontosan Dobozról indult el. Szinte hihetetlen, hogy még ma is, a XXI. század küszöbén, elevenen bukkan elénk egy-egy dallam, technika, mozdulat, amely csak a régészek ásója nyomán előkerült tárgyak hatására, képzeletünkben elevenedett meg eddig.

A karcolt szarusóttartók, rühzsírtartók, szaruberakással cifrázott ostornyelek, gulyásbotok jelei ősi hitvilágunk rendjét őrzik.⁴⁰ Az eget a földdel összekötő, a gyökereit az alsó világba eresztő világfa, a mindenség tengelye. Rajta közlekedik, ég és föld között a táltos, végezve rendteremtő hivatását.⁴¹ Természetes, hogy ezek az ábrázolások telis-teli vannak csillagokkal verve. Régi ridegpásztoraink életük java részét Isten szabad ege alatt töltötték. Ismerték hát a csillagos eget, ősi monda-világuk nyitott könyvét. Tárgyaikat, melyeknek gyakorlati szerepük mellett fontos szakrális funkciójuk is volt, a mindig előttük levő, változásaiban is állandó kozmikus valóságba illesztették. Ezt akkor értjük meg igazán, ha ismerjük régi magyar csillagneveinket, amelyek közül néhány, vidékünkön ma is élőt írunk most ide: Krisztus Urunk asztala, Óracsillag, Ökörhajtó, Rúzsáskert, Salló, Ustoros... Persze ősi világképünkben, s így pásztoraink művészetében is, az eget uraló két fő égitest a legfontosabb szereplő, a Nap és a Hold.⁴²

A pászterművész páratlan gazdagságának forrását Vajkay Aurél a pásztorok életének, közösségi mentalitásának sajátosságaiban látta. Mint írja, e szabadságra vágyó, önmagát kifejezni akaró emberi törekvés számára a pásztorkodás felet meg a legjobban. Végig tekintve írásunk anyagához összeválogatott tárgyaikon, melynek mindegyike pásztorember kezének munkája – igazat adhatunk a jeles néprajztudósunknak: *„Kétségtelen, hogy a pásztorkodásra megfelelő lelki alkat kell és ez nem utolsó sorban függ össze a nép egyszerű egyéneiben lappangó művészi hajlamokkal. (...) A pásztor alakját olykor természetfeletti képességekkel ruházta fel a nép szemlélete. Ezért hallhatunk annyi boszorkányos történetet pásztorokkal kapcsolatban és ezért vált sok pásztor – híres gyógyítóvá. A pásztorok külön rendet képviseltek, hozzátehetjük, hogy önmagát meglehetősen sokra becsülő társadalmi réteget...”*⁴³

39 Linder 1940. 10. o.

40 Makoldi 2001. 72. o.

41 Bosnyák 1993. 4. o.

42 Toroczkai Wigand 1914. 19. o.

43 Vajkay 1943. 151. o.

„Az a világ, amelyben a pásztorművészet él –írja Manga János– és azok a tárgyak, amelyeken kifejezésre jut: egy ősfoglalkozás velejárói. A pásztor művészkedése pedig a megszépítője, önmagáért a szépért, amelyet sohasem a feltűnést kereső egyéni elgondolások irányítanak, hanem a hagyomány, az időtlen pásztori közízlés messzi távlatokból táplálkozó, de mindig önmagában megújuló természet szemlélete.”⁴⁴

Ez a szabadságvágy és „időtlen pásztori közízlés” páratlan értéket őrzött meg itt a történelem viharai között. Talán éppen ezért vált legendássá az európai népek gondolkodásában a magyar huszár, pásztor és betyár alakja. Arra a tartásra, öntudatra, emberségre talán a mai, modern embernek is szüksége lehet! A tartásra, amit az okányi születésű ókigyósi pásztorasszony Tóth Józsefné, Papp Juliska néni így énekel, visszaidézve gyermekkorra pásztorvilágát:

*Csendőrhadnagy emeli a korbácsát,
Juhászlegény kirántja a kampóját,
Csendőrhadnagy úgy próbáljon megütni,
Istenuccse a nyeregből ütöm ki...⁴⁵*

Deák Sándor és társai a konda mellett Orosi-pusztán. Archív kép Harangozó Imre gyűjtéséből.

44 Manga 1944. 20. o.

45 Tóth Józsefné Papp Julianna szül.: 1916. Ókigyós. Lejegyezte Harangozó Imre; 1989. szeptember 10.

Vidékünk pásztorművészetének gazdagságára rácsodálkozva igazat kell adnunk Lükő Gábornak, aki ezt a páratlan jelképi és formai sokszínűséget a nyelv, a vallási, világképi és az ebből következő szokás és szertásrend segítségével próbálta meg értelmezni: *„Nyilvánvaló, hogy ezek nem lehettek függetlenek egymástól, mert együtt éltek és hatottak a népi társadalmat alkotó egyedek tudatában. – kollegáit bírálva azt is megjegyzi, hogy – Sok néprajzi szaktudós nem tudja elképzelni ezt, mert öntudatlanul visszavetíti a maga mereven szakosított tudását a tanulmány tárgyát képező társadalom egyedeinek tudatvilágába.”*⁴⁶

*„A pásztorok este magokba imádkoztak, – emlékezett gyermekkorra pásztori világára kérészemre Deák Anti bátyám – mikor bezárták a jóságot, a jószág elpihent, addig ű még elment a kunyhóhoz, kint a szabadba... Olyan imádságosok vótak, ahogy a hold járt. Azok a hold járása módjára vót nekik egy bizonyos fogadott szójárása vagy imádsága. Holdtölte vagy holdfogyatkozás, vagy a fene se tudja, hogy ottan telt a hold, azok a szerint, és az időjárást bekapcsolták az akkori estéli imájokba vagy beszédjekbe. Ilyen is vót...”*⁴⁷

Az eleven természet, annak évköri és napi járása hatotta át ezt a mára szinte teljesen letűnt életet. Talán éppen ez, a fölfoghatatlan természetközelség, ami egyben kitettséggel is járt az oka annak is, hogy az ebben élő ember tárgy és képalkotás – még, ha annak egyes motívumai, időről-időre alakultak, változtak is – hosszú emberöltőkön, akár évszázadokon, évezredekken át folyamatosságot mutathatnak. Egyszerűen ez a jelrendszer elemien ősi. Mint arra a dunántúli pásztorművészet avatott kutatója Szelestey László is rámutat, *„a forrásnál, az ősművészetnél kell elsősorban tájékozódunk.”*⁴⁸ Másutt pedig ezt írja: *„Úgy tűnik, igaz az a feltételezés, miszerint a képi ornamentumai, valamint a különféle technikai eljárások régtől ismertek voltak a falusi közösségekben. (...) A tárgykultúra – textíliákon, kerámiákon, fémekben és fában megfogalmazott – közös mintakincséből aztán ki-ki annyit és oly módon merített, amennyi a hajlamainak, kompozíciós törekvéseinek, de legfőképpen a mögöttes jelenésnek leginkább megfelelt.”*⁴⁹

Modern korunk embere bizony nehezen és sokszor félre is érti régi pásztoraink képekkel írt üzenetét. A mai nyugati társadalom emberének gondolkodása alapvetően funkcionális, gyakorlatias, haszonelvű és racionális, tehát minden mozzanatában különbözik a hagyományos kultúra emberének észjárásától. Nem csoda, hogy alig képes a maga teljességében fölismerni és megérteni az eleven, szerves képeleket. Azokat a szimbólumokat, amihez leginkább a természettel együtt lélegző szenzibilitás, érzékenység szükséges leginkább.

46 Lükő 1982. 66. o.

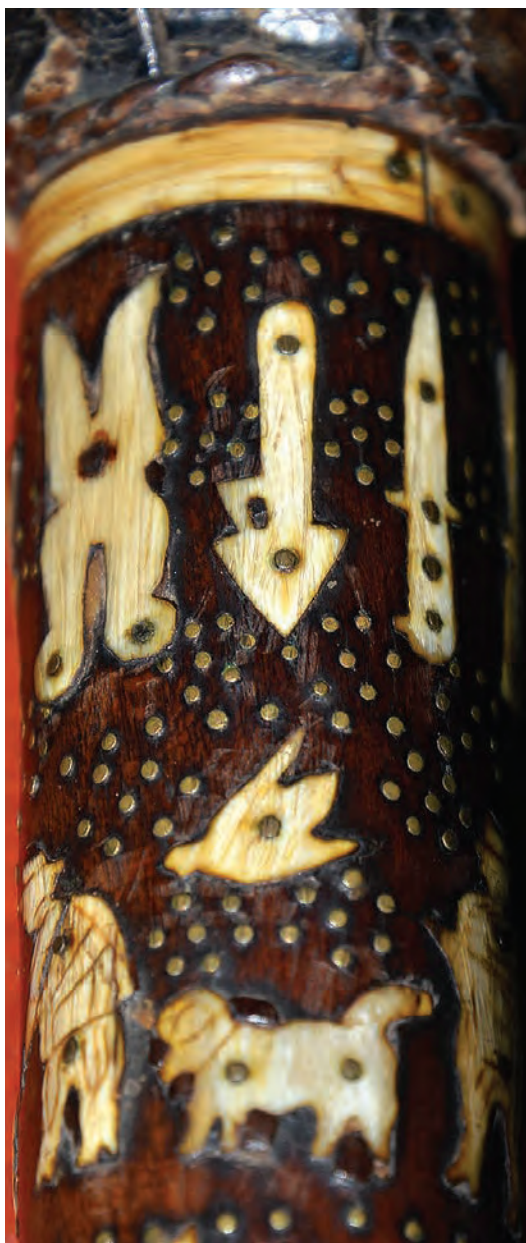
47 Harangozó 2021. 43. o.

48 Kabay 1979. 123. o.

49 Szelestey 1992. 73. o.

„Az vót a pásztoreMBER kalendárium-
ma...” Deák Sándor munkája 1936-
ból. (Harangozó Imre felvétele)

Népművészetünk madarai a lélek jelölői. Deák
Sándor 1936-ban készített ostorának részlete.
(Harangozó Imre felvétele)

Szinte közhely, hogy a pásztornép milyen büszke fajta. E sorok írása közben jutott eszembe s szinte már hallom is az öreg Dani János – éppen negyedszázad távolából fölcsendülő – énekét, furulya-szavát: „Annyuk, annyuk, a juhász nem oka, / Mer' a juhász a juhnak bolondja, / Hát a nyáron mé' nem termött kendör? / A Jóisten mindönbe' a mestör...”⁵⁰ János bátyánk régi juhász famíliából való, számon-tartotta őseit, akik a családi emlékezet szerint Erdély hegyei közül érkeztek az Alföldre. Oda vissza ismerte az egész pásztori rendtartást, azt is elmondta, hogy ki-ki a maga mesteriségének a „jelvényére” a legbüszkébb: a csikósok a karikásostorukra, a gulyások a botjukra, a juhászok a gamójukra a kanászok pedig a baltájukra. A jó öreg szavai pontosan alátámasztották Viski Károly, nagyjából az ő születésének idején papírra vetett megfigyelését: „Kedvelt foglalkozását mutató, jellemző eszköze akkor sem maradhat el tőle, ha ünnepel: búcsún, vásárban. Ez az ő címe, címere. A kiváló darabot így is nevezi: „címeres”. A címeres darabnál azonban az ő szemében nem az a fő, hogy mentül cifrább legyen, hanem az, hogy az ősi, kipróbált, hagyományos anyagnak, formának, technikának tökéletesen megfeleljen.”⁵¹

Ékjes kanászbalt Vésztőről, 1911-ből. (Harangozó Imre felvétele)

50 Dani János szül.: 1927. Makó – Rákos puszt. Lejegyezte Harangozó Imre; 1996. augusztus 08.

51 Viski 1929. 29. o.

A pásztori erkölcs, emberi tartás – meg a régi hitvilág, világkép őrzői is voltak ezek a jelvények. „A közel nyolcvanesztendő Orbán András bajomi juhász, – írja a Sárret krónikása, Szűcs Sándor – midőn apjáról reá maradt rühzsíros-kupájának díszítését nekem elmagyarázta, külön is felhívta figyelmemet: nézzem, milyen szép nagy árnyékos fa van rajta. (...) A fa azon is halom tetején nőtt, az öreg juhász értelmezése szerint azért, mert „a lapályban rét volt még akkor”. A napot viszont azért karcolták oda a hegyébe, mert „abból látszik, hogy nagy fa”. (...) A szintén pásztorivadék öreg Demjén Sándor egy alkalommal arról beszélt, hogy régen a pásztorok ivótülköt viseltek a derékszíjon, mert nem a kúti vederből ittak, mint a mostaniak, hanem az ér vízből merítették meg a lápi lékből. Megemlékezett róla, hogy az ő apjának is volt ivótülke, szép fényes és kicifrázott. Ágas, leveles fa volt elől a domborúján, kétoldalt meg nap meg hold. Mindig hallotta az apjától, hogy ezt a Csonka Mihályéról csinálta. Nevezetes öreg számadó volt ez, még a

1898-ból való kis-sáréti mángorló, meg-
lehetősen ritka szomorúfűz ábrázolása.
A fészken ülő (véltetően) feketególyával
– valahogy a bánat és a fájdalom megidé-
zője. (Harangozó Imre felvétele)

Az előző képen is szereplő 1898-ból való
kis-sáréti mángorló, napot tartó világfája.
(Harangozó Imre felvétele)

Csikóbőrös kulacs hímzett címere 1894-ből, a Kis-sárrétről. (Harangozó Imre felvétele)

nagyapja idejében, „tudta mi a szép, meg a takaros”. — Más alkalommal is hallottam az öreg Demjéntől ide tartozó adalékot. A régiek sorában a vén Tinó Gabcsiról szólva említette, hogy ennek meg a botján volt ólomból kiöntve egy kétágú nagy fa; a hegyében madár volt, az egyik ágán pedig nap, a másikon hold. Ez is pásztoember volt. Vénységében a határokon csavarogva éldegélt, mint „Toldi Miklós lova a szeméten”. Az ő nagyapja sokszor jóltartotta. „Nem mehetek a faluba koldulni, hé, mert ez a bot nem enged!” De, hogy miképpen volt „akadéka” őkelmének a bot, azt az öreg Demjén sem tudta.⁵²

A madár, ami idézett szövegünkben éppen a (világ)fa hegyében jelenik meg a pásztori szemlélet szerint –de népművészetünk egészében is– a lélek elismert jelölője. „Régen a halott fejfájára is madarat faragtak nálunk, mert a madár a halott elszálló lelkét ábrázolta. A székelyek ember alakú fejfáin az ember feje tetején ült a madár, az alföldi csúcsos fejű fejfákon meg a lapos homlokukra vésett szomorúfüz-fán vagy virágon.”⁵³

52 Szűcs 1952. 164 – 166. o.

53 Lőrincz 2008. 35. o.

Aztán ott van az emlegetett fa, amit a városi ember nagy örömmel nevez „életfának”, „világfának”, vagy éppen, ha úgy tetszik neki, hát „istenfának”. Lelke rajta – itt elég az hozzá, hogy az efféle fa ábrázolása igen régi, ha éppen tudóskodni támadna kedvünk, azt íránk: „szimbolikus ábrázolása a neolitikumba nyúlik vissza.” Megtaláljuk egész Európában és Ázsiában. Erre utal Diószegi Vilmos kutatásai meggyőzően támasztották alá, hogy meséink, mondáink, képalkotó hagyományunk fái, nem csupán nálunk magyaroknál van meg, hanem szinte mindenütt, ahol az ember közel állt a világ teremtett rendjéhez. Ne kerülgessük tovább, mondjuk ki, hogy a világ tengelye ez a fa, gyümölcse és a tövében fakadó forrás vize életet ad, ám ezekhez csak az férhet hozzá, aki alázattal, áldozatot vállalva közelít.⁵⁴

„A rigi juhászok, mint apám, meg nagyapám is mind sokat tudtak! Hamvazószerda után mindig nagy szelek vannak, úgy mondta apám bűti szél... Ha az egész bűtbe' fúj, bizony száraz nyár, aszály lesz! De, ha nincs a bűtbe szél, akkor is gyenge lesz a termés!

Öregapám, ha egy nagyon sovány lányt vagy asszonyt látott aszonta rá, olyan, mint a bűti szél... Én is dógoztam sokféle, Tsz-be', állami gazdaságba', vótam magatartó juhász, sokféle embert megüsmertem, de mindenütt csak az gyűtt ki, amit a rigi juhászok mondtak, elég arra figyelni, hogy egy számadó van, a Jóisten!⁵⁵

GONOSZ JELKÉPEK ELLEN FORDÍTSD...

Lassan talán illő volna összefoglalni régi kis-sárréti pásztoraink képteremtő világában tett utazásunk lényegét, valamiképpen levonni annak tapasztalatait. A már emlegetett, előttem sorakozó ostorokon virágtövek sokasága sorakozik – világtengekelyek, életfák, melyek a maguk eszközével, virágnyelven szónak. Az őket alkotó emberi, közösségi képzelet belső képei, a transzcendens valóság isteni üzenetei. Amint azt Tánczos Vilmos is megfogalmazza.: *„Ebben az értelmezésben szó sincs arról, hogy a képek egyszerűen vizuális nyelven kifejezett szavak lennének. A mágikus képeket nem lehet egyszerű illusztrált metaforáknak tekinteni. A mágikus kép maga a transzcendens üzenet, ami mélyen, teljes valójában megrázza a benne hívő embert. Úgy is mondhatjuk, hogy a mítoszok és vallások szakrális-mágikus képei a Szent megjelenései, Mircea Eliade terminusával élve: hierophániái.”*⁵⁶

Vidékünk vízjárta pusztáit ősidők óta pásztornép lakta. Az esztendő rendje szerint éltek, az évszakok mozgásával, a nap járásával terültek szét, vagy húzódtak össze. Lovak a ménesben, marhák a gulyában, tehén- és ökör sokszor egy csordában, juhok a nyájban, disznók a kondában. Az itatásra régen bőven volt víz is – uralták a tájat a duplaágasú és egyes kutak. Úgy, hogy a puszták különböző részein a jószág egy pár órai legeltetés után mindig itatható legyen. Ebben az időtlen életben leginkább az hozott változást, hogy a 19. század második felében új medret kaptak a folyók. Mint ahogy azt a tanult ember mondja, „szabályozták” őket. Így azután

54 Csüllöghné Balogh 1993. 170 – 171. o.

55 Sáfán Tibor szül.: 1943. Kórházi. Lejegyezte Harangozó Imre; 1996. július 10.

56 Tánczos 2006. 9 - 10. o.

a nádasok kipusztultak, az erek kiszáradtak, a víz lejjebb húzódott a földben, így apadt a kutak vize is. Bizony aggodalomra okot adó nagy változás volt ez, mint ahogyan a Szalonati Lapok tudós szerkesztője Kornstein Hermann aggódott is a maga idejében, mikor így írt: „A szikes területek mindjobban kifehéredtek, a gyepek elmosodtak, még a galagonya és a gilicetövis is tért hódított és az Orosi-pusztta mind szegényebb lett, a jószág mind csenevészebb és ősszel az ugarok sem várták már, a jászolban pedig a réti széna és sarjú helyett, törek, pejva felváltva kóróval. A legelőn a nagy csapat jószág egymás előtt letapodta a gyenge legelőt, a kútnál egymás elől elitta a nagy mélységből nehezen húzható vizet.”⁵⁷

De, ahogy azt a jó öreg pásztoraink mondták volt, maga a Jóisten mindenben a mester és a legfőbb, mi több az egyetlen számadó is. A pásztorművészet éppen ebben az időben kezdett különös virágzásba. Mintha visszaálmodnák, visszavarázsolnák a vízjárta időket, a régi rendet. Mivel avatott mesterei voltak a bőrkikészítésnek és feldolgozásnak sorra készültek a pásztorkésztségek, erszények, amelyeknek a formája a honfoglaláskori tarsolyainkra hajaz. Azután a szakemberek által a legjelentősebbnek mondható alföldi díszítő stílusnak tartott szaruberakásos ostor nyelvek. „A bemutatott karikásos torok berakott díszítményein kívül figyelemre méltó az osztorok fonása, valamint a bőrpillangók és a kötések szépsége. A pásztorkésztségeken is tapasztalható, de az osztorokon talán még szembe tűnőbb, hogy a díszítményeknek funkcionális szerepe van: például a kantárokon a „boglárok” a zárast szolgálják, a késtokon a „ráklábak” a szétesést akadályozzák, az osztonyel bőrfülét a „kötések” tartják és az irhakötéseket védik-takarják a pillangók.”⁵⁸ „A vitézkötésű magyar osztonyeleken a kötés módja igen fontos, –állapította meg Herman Ottó a millenium idején, de talán állításának második felének tekintetében mára már picit előbbre jutottunk– mindenestre messze vágó; de még összehasonlító alapon tanulmányozva nincsen.”⁵⁹

Egykori diákkoromban kedves tanárom, később atyai jóbarátom Makoldi Sándor óráin mélyen megértettem, hogy a föld vonzásában élő ember és közösség a teremtés minden apró részletében beszédes képeket lát, léte minden pillanatában ilyen képekben és jelekben gondolkodik. Jellé, beszélő képpé sűrűsödnek a minden napi élet tárgyai, állatai és emberei is. Például az osztorainkon rendre megjelenő templom egyszerre jelölheti a pásztor számára fontos tájékozódási pontot, Isten földi lakhelyét, de akár a világmindenség teremtett rendjét is. Az ugyancsak gyakran sorakozó –a kutató által gyakran egyszerű térkitöltő elemnek vélt– keresztek, virágok, mértani alakzatok pedig akár égtájjelképek, vagy éppen a világmindenség szimbólumai, melyek az értő ember számára felidézik még az emberi test alapsémáját is.”⁶⁰ Boszorkányok, bűbájosok, minden féle kurucsmálók előtt a csikós,

57 Kornstein 1905. 152 – 153. o.

58 Kovács 1980. 288. o.

59 Herman 1896. 28 – 29. o.

60 Thomka 1990. 1159. o.

gulyás úgy védekezett, hogy napszentület után leeresztett karikással körül járta a ménest, vagy a gulyát, a juhász a kapójával, kanász a baltájával vont hasonló kört. Éppen így tettek a tolvaj ellen is – úgy mondták az öregek, hogy a praktika fogantatos volt, hiába fértek a jószághoz, azt a körön jótét lélek nem tudta elvinni.⁶¹

Nehezen találom az írás lezárására éppen alkalmas végszót! Ezen gondolkodva immár sokadjára egy személyes – talán nem éppen ide tartozó – emlék ugrik elő. Engedek neki, hallgatok Erdélyi Zsuzsannára, aki többször is figyelmeztetett, hogy engedni kell az efféle intuícióknak. Így legyen ez a gesztus, de az egész írás is főhajtás az Ő emléke előtt! Személyes életemben is nagyon sokat köszönhetek neki, aki az archaikus népi imádság műfajának folklorisztikai meghatározásával, a szövegek közzétételével és azok művelődéstörténeti, irodalmi és vallástörténeti elemzésével írta be magát a magyar kultúrtörténetbe, de talán, ami még ennél is fontosabb, mély és őszinte emberségével, szeretetével. Legyen áldott az emléke!

Szóval, zárjuk írásunkat a kitartóan előtörő emléikkel: *1990. bizakodással teli pünkösdjén, Zöld Péter sírjánál, a csíkrákosi templom titkokkal teli tornyának árnyékában találkoztam a jeles erdélyi költővel, Egyed Emesével. Szót váltottunk, vagy ahogy egy lészpedi asszonytól hallottam egyszer: „beszédbe verődtünk”. Nem tudom, hol, kinél beszélgettünk, képszerűen előttem van a göröcsfalvi ház konyhája, ahogy körbe üljük az asztalt... Emese papírt vett elő s leírta ezt a verset. Benne minden kép, minden megjelenő mozzanat visszfénye akkori beszélgetésünknek. Még a vers igazsága is, az, amit talán csak most – a jórészt leélt élet távlatából – értek meg egészen...*

*Hitványka sorsom íme itt,
Azt várja vonjuk kendezőbe,
Ragyogó, széthasadó fényt,
Arany és kék fénykeresztet,
Nekem láttató szép kendőbe.
Gonosz jelképek ellen fordítsd,
Oltalmazó hit fényorcadat,
Zokogó búcsúszáslót, fordítsd,
Ódon kígyód, jelképes várad...*

61 Praznovszky 1927. 9 – 10. o.

- BOSNYÁK Sándor: 1992. Égbe vivő út; Örökség. 1 évf. 1 szám. Budapest.
- CSÜLLÖGHNÉ BALOGH Judit: 1993. Butellák életfa-ábrázolásai; In.: Bálint Gyula György (szerk.) Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrádi Városi Tanács Csongrád.
- GUNDA Béla: 1943. A magyarság néprajzi csoportjai; In.: Bartucz Lajos (szerk.) a magyar nép. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest.
- HARANGOZÓ Imre: 2004. A megtartó hagyomány és az Istenes hűség szövegei; Békés Megyei Könyvtár. Békéscsaba.
- HARANGOZÓ Imre – SZŐKE Péter (szerk.): 2021. Arrul tudták hun tart a világ... A kis-sárréti karikásostor históriája; Guzsalyas Egyesület Gyula.
- HERMAN Ottó: 1896. Ösfoglalkozások – Bevezetés a pásztorelethez; Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás katalógusa 3. füzet. COSMOS Műintézet. Budapest.
- JUNG, Carl Gustav: 1993. Az ember és szimbólumai; Gönczöl Kiadó. Budapest.
- KABAY Lisette: 1979. Jelalkotás – jelolvasás; In.: Korunk Évkönyv Korunk Szerkesztősége. Kolozsvár
- KORNSTEIN Hermann: 1905. Mezőgazdaság; In.: Tatár Balázs (szerk.): Iskolai értesítő, Állami Polgári Gimnázium, Nagyszalonta.
- KOVÁCS Ilona: 1980. Magyar pásztorművészet; Kiállítás a Néprajzi Múzeumban In.: Ethnographia 91. évf. Magyar Néprajzi Társaság Budapest.
- LINDER László: 1940. Doboz és környékének pásztorművészete; Városi Múzeum. Békéscsaba.
- MADARASSY László: 1935. Művészkedő magyar pásztorok; Magyar Könyvbarátok. Budapest.
- MAKOLDI Sándor: 2001. A világ képe alföldi pásztor-szarukon; Főnix Könyvek. Debrecen.
- MANGA János: 1943. Dunántúli pásztorfaragások; In.: Búvár, 9. évf. 12. sz. Franklin Társulat Budapest.
- MANGA János: 1944. Művészkedő magyar pásztorok; In.: Tolnai Világlapja, 46. évf. 28. sz. Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat Budapest.
- PRAZNOVSZKY Géza: 1927. Pásztorélet Nagyszalonta vidékén és az orosi pusztán; In.: Néprajzi értesítő 19. évf. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára, Budapest
- SZELESTEY László: 1992. Faragó emberek – pásztorművészet; In.: Vasi Szemle 46. évf. 1-4. sz. Savaria Múzeum Szombathely.
- SZÜCS Sándor: 1952. Ősi mintájú ábrázolások pásztori eszközökön; In.: Ethnographia 63. évf. Magyar Néprajzi Társaság Budapest.
- TÁNCZOS Vilmos: 2006. Folklórszimbólumok. KJNT – BBTE Kolozsvár.

THOMKA Beáta: 1990. A „szimbolikus univerzum”; In.: Híd, 54. évf. 11. sz. Forum Könyvkiadó Intézet. Újvidék.

TOROCKAI WIGAND Ede: 1914. Öreg csillagok; Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. Budapest.

VAJKAI Aurél: 1943. A magyar nép életmódja; In.: Bartucz Lajos (szerk.) a magyar nép. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet. Budapest.

VISKI Károly: 1929. A magyar pásztorművészet; In.: Jelentések a magyar népművészetről. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

LŐRINCZ Etel: 2008. Jel, motívum, szerkezet, funkció és forma összhangja; Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet. Budapest.

LÜKŐ Gábor: 1982. Az eleven képek; In.: Kultúra és Közösség, 9. évf. 3-6. sz. MTA TK SZI Budapest.

Templom, kereszt és madár – avagy a teremtett világ képe Kádár Gyula 1951-ben készült ostorán. (Szőke Péter felvétele.)

KELET FELŐL TEKINT A NAP

Én lefekszem én ágyomba,
Testi, lelki koporsómba,
Kerüjj kereszt, őrizz angyal,
Nehéz álom meg ne nyomjon,
Az ellenség el ne hagyjon,
Égen menő szép madár,
De nem madár, szárnyas angyal,
Szárnya alatt szent oltár,
Szent oltárban igaz hit,
Igaz hitben Boldogasszony,
Kelet felől tekint a Nap,
Ott látta az ő Szent Fiát
Térdig vérbe, könyékig könnybe,
Egy csöpp vére lecsöppenik,
Az angyalok fölszették,
Krisztus Urunk elejbe vitték,
Krisztus Urunk azt mondotta:
Aki ezt az imáccságot este lefektében,
Reggel fölkelésében elimádkozza,
Hét nagy bűne megbocsájtatik.

*Tapsony (Somogy m.), 1972. aug. 1.
Friedmann Józsefné Szabó Ágnes, 1891.*

SZENT KELMÉK SZENT HÍMEI

ÓVÓ-VÉDŐ ÉS SZERTARTÁSI NEMEZTÁRGYAK ÜZENETE

Korunk nyugati szemléletű embere számára a kelméken lévő jelek nem többek díszítésnél, még akkor is, ha minta néven emlegeti. Holott a minta szó már önmagában valaminek a leképezését, jelképezését is jelenti. A szerves műveltségben a kelmék mintái jelentéssel bírtak, ám itt nem egyfajta gépies jelrendszerre kell gondolni.

Különösen fontos jelentéssel bírtak a szertartási kelmék hímei, hiszen szent helyen, szent időben, az egyéni vagy a közösségi lét fordulópontjain használták azokat. Ide tartoztak elsősorban az újszülött, a menyasszony, a vőlegény, a szülő nő viseletei, a halotti ruházatok és leplek, valamint az áldozati szertartások kelméi. Gyakori volt, hogy ezekre a textilekre egész életre szóló üzeneteket varrtak, hímezték, így a fontos szertartási kelmék halálukig kísérték tulajdonosukat. A férfiakat sokszor jegyingükben temették el. A hímes abrosz is szertartási kelme volt (vő. asztal = oltár!), palóc falvakban „veresvégű ruhának” nevezték, később abból lett a szemfedél, sokszor kettéhasították, egyik fele az egyik, másik a másik házastárs halotti leple lett.

Nem olyan régen a hímzőasszonyok még ismerték a minták neveit, kérdésre el is mondták, hogy „a halottasra kakasost vagy kégyóst kell hímezni”, de okát, jelentését már nem tudták. A mintaválasztásnál a hagyomány szabott utat, de még ér-

Halottas lepedő kakasos híme. Mezőkeszű

Halottas lepedő szélének kígyós hímzése. Mezőkeszű

Kosszarvas, ujjas-tulipános rátét halálra való női ing kezelőjén. Martos

tették a hímek jelentését, és azt is tudták – talán ösztönösen –, ha egy-egy kelmére nem megfelelő, nem a használójához illő minta került. A közelmúlt vándorló népei azonban még fontosnak tartották ezt, és üzentek is a kelmékre hímzett jelekkel.

Juvan Sesztalov, a szibériai nomád manysik híressé vált gyermeke így írta le egy fehérlóáldozat előkészületeit: *„Amikor fehér lovat áldoznak, áldozati szőnyegre is szükség van, nagy művészettel kivarrt szőnyegre. Ilyet pedig nem tud akárki készíteni, csak Vaszka-ojkának adatott meg ez a varázstudomány. Elviszik a házba egy héttel az áldozat előtt. Ez alatt az idő alatt egy színes, drága posztóra szövvényes mintákat hí-*

„Luvín hum” (vö. lovón hímn!) fiúisten ábrázolás manysi rátétes, szertartási lótakarón

mez, rárajzolja a háznép életét és gondolatait, az emberek kéréseit. (...) Amikor aztán a szőnyeget ráterítik a fehér ló hátára, amelyet hétszer vezetnek körbe a szent fa körül – az emberek nem tudják levenni a szemüket a beszélő mintákról. Ha az embereket így elbűvölik, akkor a szellemeket még jobban. A varázsló érti a varázslót, és teljesíti legelső kérését. És amikor a fehér ló kiontja forró véré, s a beszélő sámán éneklő imádságba kezd, a bűvös szőnyegé az érdem, hogy meghallja a szellem, akinek az áldozatot szánták.⁶² Bár Sesztalov szépiroi eszközöket használ, hitelesnek tekinthetjük, hiszen a sámán és áldozópap apja mellett sokszor tanúja volt e szertartásoknak.

ÜZENET A KÖVETKEZŐ NEMZEDÉKEKNEK

A vándorló pásztornépek asszonyai egészen a közelmúltig csak saját családjuk részére készítették a kelméket hétköznapi és ünnepi használatra, így a mintaválasztást nem befolyásolták vásárlói igények. Ennek is köszönhető, hogy a közép-ázsiai, közel-keleti és kaukázusi nemeztakarókon évezredes jelek öröklődtek és őrződtek meg. Ráadásul a minták nem tervek és rajzok alapján készültek, hanem fejből, em-

Kendorzsan Toktoszunova nemezkészítő mesterasszony a maga készítette sirdak mintáját magyarázza. 2009 (Vetró Mihály felvétele)

A sirdak jelei: bikák, nyulak, mókusok, madarak, kecskék, kosok halak, égne emelt kezű, kumiszt ivó férfiak. Tamcsi, 2009. (Vetró Mihály felvétele)

62 Sesztalov, 1975. 231-232. o.

lékezetből. Ezeken a területeken az iszlám hit terjedése ellenére – különösen a központoktól távol élő törzsek esetében – máig tetten érhető egy ősi hit és szertartásrend legfontosabb elemeinek nyoma a motívumokban.

A hagyományos közösségek mintáinak jelentését ma már kevesen ismerik, ám a nagyvárosoktól távoli, elzárt területeken élők között gyakori, hogy a nemezek egy-egy történetnek értelmezhetők. A nemezmintákat vissza lehet fejteni, de nem gépies jelrendszerként működnek, jelentésük a használóik életében nyernek értelmet.

A neves nemezkészítő asszony az édesanyjától azt tanulta, hogy minden *sirdak*⁶³ üzenet az eljövendő nemzedékeknek, a nemez letűzésének minden öltése egy-egy lépés az életünkben. Egy ismert kirgiz közmondás szerint *készíts egy sirdakot, és megismered a jövődet!* A kelmék mintáival befolyásolni is tudták életüket, sorsukat. Hitük szerint azért is varrnak sirdakot, hogy ne engedjék el a férjüket. Ha egy asszony a maga készítette sirdakját kiteszi az ajtó elé, ezzel megakadályozza, hogy a férje új asszonyt hozzon a házhoz, de a takaró mintája ebben az esetben is fontos szerepet játszik, vannak bizonyos jelek, amely erősítik ezt a hatást.⁶⁴

A különböző népcsoportok nemeztakaróin nem lehet egységes magyarázatot találni a minták jelentésére. A minta képe nem mindig egyezik meg nevének jelentésével, sokszor egy bizonyos tárgyról vagy élőlényről elnevezett mintaelem az adott dolog fontos tulajdonságára utal. Sok mintaképnek több neve és jelentése is van attól függően, hogy ki mondja el, és milyen helyzetben beszél, de ez nem jelenti azt, hogy a különböző jelentések ne lennének helytállóak.

A legtöbb mintának szabott helye van, nem kerülhetnek bármilyen tárgy bármelyik részére. Egyes jeleket, különösen a vallási tartalmúakat, csak bizonyos emberek használnak. A forgó kereszt, a svasztika motívum nem használható semmire, ami a lábunk alatt van, mivel ez a Napot és a világ összhangját jelképezi.⁶⁵ Ugyanez igaz általában a szerencsehozó jelképekre (*püüzen khee*), melyeket nem használnának ülőpárnákon, de gyakoriak ajtónemezekben. A hullám (*dolgio*) vagy felhő minta használata fiatal házasoknál sok sírást eredményezne, míg idősebeknél a nyugodt, boldog életre utal. Bizonyos minták, mint a kalapács (*alkhan*), a szájpád (*tagnai*) és a fonat (*kulszan*) férfiasak, míg például a víz vagy a felhő női jelek. A legfontosabb jelképek a hosszú élethez, a boldogsághoz, a bőségre és a családhoz kötődnek.⁶⁶ A hullám minta a hímzett és a tűzött nemeztakarókon egyaránt jelenti a vizet és a hegyek közötti égboltot, valamint a jólétet. Az összefonódó szálak, csomók a boldogsághoz kapcsolódnak. Az összefonódó mintákban ismétlődő mintaelemek a nemzedékek véget nem érő életét jelképezik és a vándorló népek életére jellemző örökös mozgást.⁶⁷

63 A szabott-varrott módszerrel készített nemeztakaró kirgiz elnevezése

64 Kendzsekán Toktoszonuva szóbeli közlése. Kocskor, Kirgizisztán, 2009.

65 Batchuluun 2003. 112. és 148. oldal

66 Batchuluun 2003. 145. oldal

67 Bunn 2010. 137. oldal

A mongol nemezekben lévő szerencsemotívumok a hosszú életet, a boldogságot, a nagy családot jelentik és a gazdag állatállományt, mely betölti a hegyeket és a pusztát. Közös jelentésük a jószerencse, de megvédenek a szenvedéssel és a balszerencsével szemben. Így a *tumen nasan* (élj ezer évig!) a gazdag életet, a *shurgulga* az egész életen át tartó jó sorsot vagy a termékenységet, a *püüzen kee* a jólétet, míg a végtelen csomó (*ölzii utas*) az erőt és a végtelenséget jelenti.

Elterjedt az a hit, hogy tökéleteset csak a Teremtő alkothat, az ember csak törekedhet a tökéletességre, de el nem érheti. Ezért gyakran szándékosan tesznek hibát a mintaképbe, ami lehet a mintasor vagy a tükörkép megtörése más mintával vagy eltérő színnel. A tökéletlen minőségű ábrázolások a szemmelverés ellen is hathatósak.

A KOSSZARV

A vándorló pásztornépek egyik legfontosabb alapjele a kosszarv (*gocsak* vagy *kocskor müjüz*), mely szinte valamennyi általuk készített tárgytipuson megjelenik. Jelentése kapcsolódik a családhoz, a termékenység, a boldogság és a jólét jelképe. Közép-Ázsiában a kosszarv összekapcsolódik a férfi termékenységgel is, a családdal, a természetről vallott hagyományos elképzelésekkel és az ősökkel. A kosszarv minta fontossága érthető, hiszen a juhállománynak nagy szerepe van a pásztorcsaládok életében.

Ebből az alapvető mintaelemből sokféle jelkép épül fel. Az egyirányban egymást követő kosszarvak futó kutya vagy kutya farkok (*kojruk*) nevű mintává állnak össze, melyet gyakran használnak takarók szélmintáiban. Imanemezekben és sátorajtókon függőlegesen, több sorban felépülve életfára emlékeztető mintasort alkotnak. Négy körkörös elhelyezett kosszarv forgó keresztet (*dört müjüz*), hat, hét, vagy még több pedig Nap mintát alkot. A szívvé alakuló kosszarv (*jürök*) mintában a kosszarv a férfit jeleníti, a szív pedig a nő ölelő karjait.

Kosszarvak és életút minta türkmén nemeztakarón

Napforgó iráni yomud türkmén nemeztakarón

Kosszarvakból alakul ki az álom minta (*kial ojum*), a libanyak (*kaz ojum* vagy *kaz mojun*), a ragadozó madár szárnya (*kus kanat*) – melyek szintén óvó-védő szerepűek – és a hegyikecske és a szarvas is.

A keretek elválasztásánál gyakran használják a farkasfogas hegyek vagy amulett mintát (*tumarcsa*). A terülő (*salbaj ojum*) nevű minta pozitív és negatív kosszarvakból épül fel rombuszalakzatba (*tabak*) foglalva. Ez a jel a családot is jelenti, ha több kosszarvból álló mintát látunk benne, arra utal, hogy a juhok négy irányba terülnek szét a legelőn, és a családok jólétben élnek.⁶⁸

DOGATCSER ÉS TUMÁR

A közép-ázsiai pásztornépek körében az egyik legmakacsabb hiedelem a szemmelvérés, melynek okát az irigységben látják. A gonosz tekintetek és a rontás ellen az egyik leghatékonyabb védekezésnek a *dogatcsert* tartják, ami háromszög alakú nemezből készül, és a sátorajtó fölé, vagy a házban akasztják fel. Mérete változó, gyakran hímeznek rá pöttyöket (*aladzsa*), Nap (*günes*), libaláb (*kaz ayag*), istenasszony vagy kosszarv mintát. Hatékonyságát fokozzák a különféle csüngők, bojtok, érmék, kagylók, gombok.

Hímzett dogatcser. Tekke törzs, Asgabat, Türkmenisztán, 1986. (Nagy Mari és Vidák István tulajdona)

68 Bunn 2010. 142. oldal

A kirgizeknél a háromszögforma (*tumar*) minta rendszerint rontás elleni védekezésre szolgál. Gyakori eleme a sátor hátsó falára akasztott, hímzett hátsó nemeznek, a *tus kiiznek*, de az ékszerek is legtöbbször ezt idézik. A háromszögamulettnek a hármasság ősi képzetét testesíti meg, az ég-föld-alvilág, az apa-anya-gyermek hármasságát és a legtöbb ősi vallást jellemző istenhármasságot, köztük a keresztény Atya-Fiú-Szentlélek egységet.

A vörös alapszín önmagában is elegendő védelmet nyújthat, különösen az élet átmeneti szakaszában lévőknél, az újszülötteknél, a menyasszonynál, a vőlegénynél és az öregeknél. Legalább ennyire hatékonyak tartják a vörös rojtokat és a bojtokat.

A háromszög alakú óvó-védő tárgyakba gyakran varrnak be egy-egy imádságot, a Korán egyik versét, szentnek tartott állat szőrét, csontját, emberi haját.

A *dogatcserek*nek nemcsak a színe, a mintája és a csüngői, de az alapanyaga is lehet oltalmazó erejű, hiszen több közép-ázsiai népnél a gyapjút az ég ajándékának tartják, amely legyőzi a rontó erőket. Türkmenisztánban a teveszőrnek tulajdonítanak varázserőt, így azt csak bizonyos nemeztárgyakba, imanemezekbe és óvó-védő szerepű tárgyakba dolgozzák be.⁶⁹

Jörük óvó-védő nemez teveszörből, gyöngyökkel, gombokkal, kagylókkal, gyapjúbojtokkal.
Törökország, 20. század második fele. (*Vetró Mihály felvétele*)

69 Paine 2005. 146. oldal

Az anatóliai jörüköknél a háromszög formájú nemezdísz mellett a legkülönbözőbb alakú nemeztárgyak jelennek meg. Ezekre nagyon gazdagon varrnak fel minden elképzelhető dolgot, alakja pedig aszerint változik, hogy minek a védelmére szolgál. A fekete kecskeszőr-szővetből készült sátrakból elmaradhatatlan, a bejárat fölé, vagy a tartóoszlopokra akasztják. Gyakran egy már elkopott, régi nemeztakaró használható darabjaiból szabják ki ezeket.

EGY NEMEZ MESÉJE

Akik nemezt készítenek, belegyűrják érzéseiket, reményeiket, a családjuk jövőbeli sorsát, az őseik tiszteletét, az általuk használt mintákon és színeken keresztül saját hitüket, a szépségről és a világ egyensúlyáról szóló gondolataikat.

Amikor a nemezkészítők saját nemezeik mintáiról mesélnek, a mélyből hoznak fel gondolatokat, mely bemutatja a hagyomány szerint élők viszonyát a körülöttük lévő szűkebb és tágabb világhoz. Ezeket a takarókat évtizedekig használják, naponta ránéznek, és mindig újabb és újabb gondolatok születnek általuk. Egyfajta élet-szemléletet tükröznek, lehetőséget adnak mély gondolatok megfogantatására és megfogalmazására – a legtöbb, a népművészet szellemében született alkotáshoz hasonlóan.

A minták jelentésének megértésekor, visszaolvasásakor felmerül a tervezettség, szándékosság kérdése. Vagyis, hogy tudatosan egy-egy üzenetet, történetet akart-e az utódokra hagyni a nemez készítője? Erről így beszélt Kendzsekán Toktoszunova: *„Amikor elkezdem a sirdak készítését, még nem tudom, milyen mintákat fogok rárakni. Nem tervezek, nem gondolkodok a mintákon és a jelentésükön sem, csak azt tudom, hogy egy takarót fogok készíteni. Hagyom, hogy az őseim vezessék a kezemet. Aztán, amikor elkészülök vele, mindig meglepődök, hogy a mintából visszaolvasható az, ami mostanában történt velem, vagy a faluban.”*⁷⁰

Az asszonyok még idősebb korukban is büszkék a menyegzői nemezükre. Kendzsekán Toktoszunova, neves kirgiz mesterasszony hosszan mesélt menyegzői nemeztakarójáról, és arról, mit jelent neki ez a tárgy.⁷¹ Harmincöt évvel ezelőtt az édesanyja készítette ezt a sirdakot, de Kendzse rajzolta elő a mintát. Amikor elkészült, az édesanya elmesélte a minták jelentését.

A középmezőben lévő három „szem”, a három rombusz (*tabak*) három egymás után következő nemzedéket jelent. A körülöttük lévő tíz háromszög (*tumar* – önmagában is óvó-védő jel) a tíz születendő gyermekét jelezte előre. A keretben lévő mintafolyam az életútját mutatja. Benne sok fa, rajta mókusokkal. Ezek megmutatták, hogy gazdag élete lesz, élete fája egyre gyarapszik és erősödik. A mókusok az anyagi jólétre utalnak, amit végül sikerült elérnie. (A középkori kereskedők mókuszprémiummal cseréltek árut, ebből alakult ki a *mókuspénz*.) A keret négy sarkában

⁷⁰ Szóbeli közlés. Tamcsi, Kirgizisztán, 2009.

⁷¹ Kendzsekán Toktoszunova elbeszéléseit Vidák István tolmácsolta 2009-ben, Tamcsiban

az édesanyját látja, aki ma is innen figyeli és segíti őt. A tűzésbe elrejtett szív az édesanyja saját jele, és a házassághoz fűzött reményeit mutatják.

Kendzse elmondta, hogy a sirdak elkészültekor az édesanyjával megnézték, és mindketten sírtak, mert tudták, hogy egy nehéz életre utal. A keretben lévő négy megszakítás azt sugallta, hogy négyyszer kell előlről kezdenie az életét, a mintában lévő öt hiba szerint ötször kellett férjhez mennie. A sirdak középső része adott neki némi biztatást: „Azt jelentette, hogy elég erős asszony leszek, hogy ezt a sok megpróbáltatást mind kibírjam. És megmutatta, hogy az életem eredménye három nemzedéken át látszani, hatni fog. Ma már tudom, hogy az életemben minden úgy történt, ahogyan a sirdakom előre megmutatta. Remélem, ez a takaró lesz a halotti szemfedelem is!”

Kendzsekán Toktoszunova menyegzői sirdakja. Tamcsi, Kirgizisztán, 1974. (Vetró Mihály felvétele)

IRODALOM

BATCHULUUN, L.: FeltArt of the Mongols. (A mongolok nemezművészete) Ulaan Baatar: Mongolian University of Arts and Culture, 2003.

BUNN, Stephanie: Nomadic felt. (Vándorló népek nemezei) London: British Museum, 2010.

PAINE, Sheila: Amulettek. A mágikus, bajúzó és szerencsét hozó erők világa. Cser Kiadó, Budapest. 2005.

SESZTALOV, Juvan: Amikor a nap ringatott. Magvető Kiadó, 1975. Rab Zsuzsa fordítása

SZERKESZTŐI UTÓSZÓ

2021 januárjától egész esztendőben Erdélyi Zsuzsannára emlékeztünk. Születésének századik évfordulója kapcsán pályatársai, követői és tisztelői konferenciákat rendeztek, megemlékezéseket írtak, előadóesteket tartottak. A Magyar Művészeti Akadémia Népművészeti Tagozata – Kékedi László tagozatvezető úr és Szatyor Győző akadémikus úr alkotóművészetének köszönhetően – emlékhelyet avatott a Somogy megyei Nagyberényben, melynek átadására 2021. október 1-én került sor. Ezzel az emlékművel egyszerre idézhetjük fel Erdélyi Zsuzsanna a néprajztudós, és első „szent öregasszonya”, Babos Jánosné Ruzsics Rozália személyét. De ezen alkotáson keresztül adhatunk hálát Erdélyi Zsuzsannának úgy is, mint az MMA Népművészeti Tagozat alapító tagozatvezetőjének. Ebbéli munkájával is példát mutatott, irányt szabott, mércét állított olyan megkérdőjelezhetetlen tisztasággal és őszinteséggel, amelyhez alkalmazkodni igencsak érdemes az utódoknak is.

Erdélyi Zsuzsanna nevét az MMA Népművészeti Tagozata által adományozható díj is őrzi. E kötet létrejöttében igen fontos szerepe van ennek az elismerésnek és személy szerint a díjazottak egy részének is. Kötetünk emléket állít a száz esztendője született legendás néprajztudósnek, de oly módon, hogy az ösztönző erővel hason a jóval fiatalabbak számára is. Ismerjük meg kicsit jobban Erdélyi Zsuzsannát, de még inkább olvassuk, tanuljuk, adjuk tovább azokat a szent szövegeket, amelyeket ő is azzal a szándékkal vett át az idős asszonyoktól, hogy azok el ne vesszenek, tovább éljenek, tovább éltessek közösségeinket!

Emlékkötetünk írásai nem követnek időrendet. A kortárs Dávid Katalin akadémikus asszony megrázóan gyönyörű sorai Erdélyi Zsuzsanna temetésén hangzottak el. Ezt követően Zsuzsa néni saját írásai, visszaemlékezései kerülnek sorra, amelyből nemcsak az archaikus imák gyűjtésének embert próbáló nehézségeit, e munkának enyhén szólva nem kedvező történelmi időszakot ismerhetjük meg első kézből, hanem – a tudományos életben sajnos szinte kivételes módon – magát a kutatót, a legnehezebb helyzetekből is kievickélő törekény, de végtelenül erős asszonyt is. Ezt követően Erdélyi Zsuzsanna legszorosabb munkatársainak írásai világítják meg alaposabban e kivételes életutat, többek között Barna Gábor, Küllös Imola és Székely Orsolya Erdélyi Zsuzsanna-díjas pályatársaké.

És az írások között – természetesen – egy-egy archaikus imádság...

A kötet emlékező része a nagyberényi emlékoszlop átadásával ér véget, amelyet két rövid tanulmány követ Harangozó Imre és Vetró Mihály Erdélyi Zsuzsanna-díjas alkotók tollából. Nem titkolt célunk, hogy a mindenkori díjazottak írásaiból

tanulmánykötet-sorozatot jelentetünk meg, és e sorozat első, bevezető kötete ez a kiadvány.

Erdélyi Zsuzsanna születésének századik évfordulójára megjelenő kötetünk elkészülésében hatalmas segítséget kaptunk mindazoktól, akik régebbi írásait önzetlenül rendelkezésre bocsátották. Külön köszönjük Zsuzsa néni családja, különösen Dobozy Borbála akadémikus asszony szeretetteljes segítségét. Köszönjük a rengeteg munkát a szövegek előkészítésében Barabás András Balázsnak, valamint Vetró Mihálynak a tördelést, grafikai tervezést, nyomdai előkészítést.

2021 évben – mindannyian, akik szerették és tisztelték – egy kicsit többet gondoltunk Erdélyi Zsuzsannára. E kötet a századik évforduló utolsó eseményeként, a százegyedik születésnapra lett időzítve. A száz esztendővel lezártunk valamit, de a százegyedikkel megnyitottuk ismét, újabb száz esztendőre!

Budapest, 2021. karácsonyán

SZERÉNYI BÉLA

a Magyar Művészeti Akadémia akadémikusa,
az Óbudai Népzenei Iskola intézményvezetője

Erdélyi Zsuzsanna, az MMA Népművészeti Tagozatának első vezetője és Fekete György, a Magyar Művészeti Akadémia elnöke

A KÖTET FORRÁSAI

Dávid Katalin emlékező beszéde Erdélyi Zsuzsanna temetésén, 2015. március 12-én a Farkasréti temetőben.

Erdélyi Zsuzsanna – Várhelyi Ilona, „...Századokon át paptalanul...” in. Népünk hagyományvilága; „Öreganyám kikövetelte tőlünk”. Szent István Társulat, Budapest, 2011.

„Mondom: a könyvnek gyógyító ereje van” – Bari Károly beszélgetése Erdélyi Zsuzsannával. Kalligram folyóirat 2001 január-február, Bratislava-Pozsony.

Erdélyi Zsuzsanna életrajzi adatai. Kalligram folyóirat 2001 január-február, Bratislava-Pozsony és Magyar Mozaik, Magyar Művészeti Akadémia – Népművészeti Tágozat. Budapest, 2021.

Küllös Imola, *Erdélyi János családja és a magyar szellemi élet*, Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2016.

Barna Gábor, „Hegyet hágék, lőtőt lépék...” Kalligram folyóirat 2001 január-február, Bratislava-Pozsony.

Székely Orsolya, ...*Azon a napon indultunk...* – emlékező gondolatok a 2021 évi Erdélyi Zsuzsanna-díj átadásához. Budapest, 2021.06.09.

Barna Gábor, *Az archaikus népi imádság születési helyén.* Emlékműavatási beszéd Nagyberényben, 2021 október 1-én.

A kötetben szereplő archaikus imádságokat Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtőt lépék* c. kötetéből vettük. Kalligram kiadó, 2013, Pozsony.

Harangozó Imre és Vetró Mihály tanulmányai az Erdélyi Zsuzsanna 100 emlékkötet-höz készültek 2021-ben.

Erdélyi Zsuzsanna életéhez kapcsolódó fotókat Dobozy Borbála bocsátotta rendelkezésünkre a családi archívumból. A nagyberényi emlékmű fotóját az MMA megbízásából Nyíró Simon készítette.

TARTALOM

ÉVEZREDEK BOLDOGSÁGKERESŐINEK ŐRZŐJE <i>(Dávid Katalin)</i>	5
HÁROM VASSZÖG	7
NÉPÜNK HAGYOMÁNYVILÁGA <i>(Erdélyi Zsuzsanna)</i>	9
„ÖREGANYÁM KIKÖVETELTE TŐLÜNK...” <i>(Erdélyi Zsuzsanna)</i>	11
MIKOR ÜL VALA	53
„MONDOM: A KÖNYVNEK GYÓGYÍTÓ EREJE VAN” BARI KÁROLY BESZÉLGETÉSE ERDÉLYI ZSUZSANNÁVAL	55
„SZŰZ LEÁN SZEN’ MARGIT IMÁCCSÁGA”	63
ERDÉLYI ZSUZSANNA DR. MŰVÉSZETI ÍRÓ, NÉPRAJZTUDÓS	64
ESTI IMA	67
ERDÉLYI JÁNOS CSALÁDJA ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET <i>(Küllös Imola)</i>	69
HEGYET HÁGÉK	79
„HEGYET HÁGÉK, LŐTŐT LÉPÉK...” A 80 ÉVES ERDÉLYI ZSUZSANNA KÖSZÖNTÉSE <i>(Barna Gábor)</i>	80
ELŐTTE A VILÁGURA	85
...AZON A NAPON INDULTUNK... <i>(Székely Orsolya)</i>	86
KERESEM UCCÁKRU’ UCCÁKRA	91
AZ ARCHAİKUS NÉPI IMÁDSÁG SZÜLETÉSI HELYÉN <i>(Barna Gábor)</i>	93
ERESSZ SZENT FIAM	96
VILÁG VIRRADTÁIG, HAJNAL HASADTÁIG... SZAKRALITÁS A KIS-SÁRRÉTI PÁSZTOROK MŰVÉSZETÉBEN <i>(Harangozó Imre)</i>	98
KELET FELŐL TEKINT A NAP	114
SZENT KELMÉK SZENT HÍMEI ÓVÓ-VÉDŐ ÉS SZERTARTÁSI NEMZTÁRGYAK ÜZENETE <i>(Vetró Mihály)</i>	115
SZERKESZTŐI UTÓSZÓ	124
A KÖTET FORRÁSAI	126

Zenei Anyanyelv Alapítvány, 2021
Felelős kiadó: Sáringer Kálmán

Nyomdai előkészítés: Vetró Mihály

Nyomdai munkálatok: Vider-Plusz Bt., Debrecen
Felelős vezető: Lunczer Sándor

ERDÉLYI ZSUZSANNA 100

Kötetünk emléket állít a száz esztendeje született legendás néprajztudósnak, de oly módon, hogy az ösztönző erővel hasson a jóval fiatalabbak számára is. Ismerjük meg kicsit jobban Erdélyi Zsuzsannát, de még inkább olvassuk, tanuljuk, adjuk tovább azokat a szent szövegeket, amelyeket ő is azzal a szándékkal vett át az idős asszonyoktól, hogy azok el ne vesszenek, tovább éljenek, tovább éltessek közösségeinket!

